

Vårdprogram för utemiljön vid Zorngården

Fakulteten för naturresurser och lantbruksvetenskap
Institutionen för stad och land, avdelningen för landskapsarkitektur
Examensarbete på landskapsarkitektprogrammet, SLU Uppsala, 2012

Elin Öhman

Sveriges lantbruksuniversitet
Fakulteten för naturresurser och lantbruksvetenskap
Institutionen för stad och land, avdelningen för landskapsarkitektur, Uppsala
Examensarbete för yrkesexamen på landskapsarkitektsprogrammet

EX0504 Självständigt arbete i landskapsarkitektur, 30 hp

Nivå: Avancerad A2E

©2012 Elin Öhman, ohman.elin@gmail.com

Titel på svenska: Vårdprogram för utemiljön vid Zorngården

Title in English: Conservation Program for the Outdoor Environment at Zorngården

Handledare: Viveka Hoff, institutionen för stad och land

Examinator: Tomas Lagerström, institutionen för stad och land

Opponent: Martha Hedin, Topia Landskapsarkitekter AB

Omslagsfoto: Annika Lindgren, trädgårdsmästare Zorngården

Nyckelord: vårdprogram, Zorngården, Anders Zorn, Emma Zorn, värdebeskrivning, Unnerbäck

Online publication of this work: <http://epsilon.slu.se>

Summary

The purpose of this essay was to develop a conservation program for the outdoor environment at the Zorn House (Zorngården) in Mora, Dalarna, situated in the upper central part of Sweden. In the conservation program the Zorn House garden's origins and development process has been studied by historical studies of various kinds. As a result a status report also has been made and a description of the garden's values. This has resulted in an objective discussion that provides guidelines for how the garden can be developed in the future. Two proposals for action were presented based on this essay's results and values chapters.

Purpose

The goals of this work was to provide a knowledge base for those who work with and makes decisions at the Zorn House and possibly also serve as a basis for information plates and brochures for the visitors in the garden.

Introduction

At the Zorn House the artist Anders Zorn and his wife Emma lived. The House is now a museum that contains several buildings, both from Zorn's time and newly built, which belongs to the museum. In front of the main house is a garden that gradually emerged after the couple moved to the lot in 1896 (Brummer, 1989, p 16). The garden remains today, but unlike the buildings that exist on the property the garden has not had a thorough historical investigation and neither the buildings nor the garden have a protection plan that can protect and preserve them. For this reason, it was appropriate to develop this conservation program that could provide a basis for how to keep and develop the garden in the future.

Method

In this work mainly four different types of approaches to gather information were used. There have been literature studies, archive searches, discussions with affected people and inventories of the garden and the surroundings. The literature studies consisted of four parts: historical literature about the couple Zorn and contemporary styles, literature concerning the approach to old environments, conservation programs and also literature of value descriptions and methods. Common to the historical studies is that the focus has been on the time period when Anders and Emma Zorn lived and especially the time period when they lived at the Zorn House, thus the late 1800's up until 1942. To understand the garden better and to place the garden in a historical context, literature on various garden styles were studied. In order to make an assessment of how the garden should be maintained in the future different approaches have been studied and also Unnerbäck's (2002) method to make a description of different values. Conservation programs have also been studied. The archive of the Zorn House has been essential to gather information about the garden, about Zorn and about the buildings. There are mainly photographs and bills in the archives, and these have been studied with the garden as the focus point. Conversations with people have also been shown to be helpful in the work. These conversations have affected the Zorn House's history but also how the system works today. To create a good knowledge of the garden today, inventories have been made at the site and around the site.

Results

Zorn and Emma both had strong personalities. Zorn was interested in a variety of things besides his art. He was a collector with a keen interest in native care, and also liked music and sports. As an artist he was productive and very skilled at painting water, wave motions and the reflections of light (Sandström, 2010). He was also an accomplished portrait painter with an eye for detail. Emma was a strong woman who stood at her husband's side. She became interested in cooking and horticulture. The couple acquired the land in Mora during the late 1800's and moved Zorn's mother's house to the lot from her former lot in the village Yvraden some miles away (Brummer, 1989). After a few years the couple moved in and Zorn developed an interest in the building's design. A couple of extensions were made to the main building and a number of pastures were reassembled on the site (Brummer, 1989). The interior was inspired by the arts and crafts movement and was well thought of by Zorn. The garden was developed as the main building developed but consisted at first of only two major fields, a lawn and a cultivation area. In 1907 the site expanded as a result of a land purchase and shortly after the structure of the garden changed (Brummer, 1989). In 1910, the couple celebrated their silver wedding anniversary and Zorn honoured his wife by creating a heart in the lawn and he also made two paths encircle it. There were also several paths added to the structure that was laid out in diagonal movements. The heart structure was planted with apple trees, about twenty or so, and several large trees were planted in the garden, including linden and oak and a variety of conifers. The southern part of the garden consisted of a kitchen garden area with vegetables and berry bushes and vines grew on the facades of the main building. It is possible to see which species were planted were through the photographs and bills in the archive. Zorn probably only experienced the garden from the balconies of the main building, of which there were three. Emma also worked in the garden, but the couple had often guests and entertained parties, and they often spent time at the balconies at these occasions.

During this process I have discovered that the garden's style was not an arts and crafts-inspired garden in the means of structure and the way it was used, which I originally thought. It was not a garden with a clear inspiration of the German style either. Rather, the garden became a result of the couple's lives and personalities and was a relatively functional garden that in part was inspired by contemporary ideas and influences. Today the garden is partly preserved. The major differences are that a couple of strong elements in the garden has completely disappeared or become much less extensive. The heart structure currently only has one apple tree left and the main building's facades lack the climbers that existed in the past and which embedded the building in greenery. The large kitchen garden, which lay in the southern part of the garden, is greatly reduced and the garden lacks conifers completely. The garden is today still a beautiful place that is well managed and used at times as a site for various activities. However, it has a relatively low status given that it is such an important element at the Zorn House area. Guided tours are conducted inside the main building but the garden is not as high priority and should have a more significant role as part of the homestead.

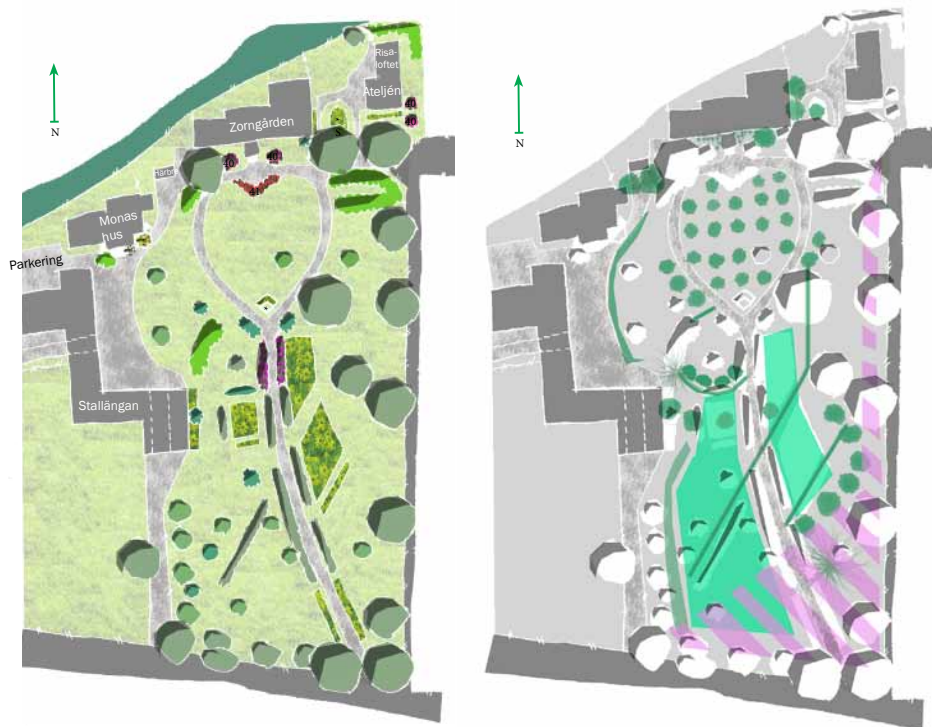

Figure 3.33 och 3.40. To the left is an illustration map that shows the Zorn garden's appearance today. To the right is a proposal for the restoration of the garden based on the 1920s-photographs in the garden. (Based on maps from The Zorn Collections (Zornsamlingarna), re-worked by the author.)

When the description of the history and the present appearance was made a value description of the garden was produced based on Axel Unnerbäck's *Cultural Valuation of Buildings* (*Kulturbeskrivning av byggnader*, 2002). The Zorn homestead has a high socio-historical value in that it shows how the concept artist homes (konstnärshem) looked like and functioned during the early 1900's. There is also a very high personal and historical value of the house and the garden. Zorn himself is visible in the garden's various parts. That value is strong partly because of the fact that Zorn is one of Sweden's biggest artists. The heart structure, the paths and the overall planning along with the main building's appearance and style creates an environment of architectural value. The garden also has an artistic value due to the two sculptures that Zorn created and put in the garden. The two sculptures, Morning Bath (Morgonbad) and Fountain Figure (Fontänfigur), can be seen in the same manner as Zorn's art. The garden also has patina and a high environment creating value as well as identity and symbolic values.

In the current situation, the Zorn House is a well-run place that is managed with care and attention from the staff and the buildings are authentic and well preserved. The garden has been preserved to some extent, mainly the structures. The educational value of the Zorn House is in most respects very high. Guided tours are held inside the main building and the interior is very well preserved. However, the garden's educational expressions need to be developed and improved. There are currently no guided tours and it is impossible for visitors to know what is original or not.

Discussion and Conclusion

In the target discussion the future of the garden was discussed. Three main goals were stated: to improve the garden's pedagogic aspects, to strive towards a holistic view of the garden and the buildings, and to gradually work towards restoring the historical garden of the early 1900's. Based on the earlier parts of this work a goal of ambition was discussed. The best is to preserve the garden so that the cultural values are directorial, according to Unnerbäck's conservation level 2 (Unnerbäck, 2002, p 27).

Threats and risks to the garden in the future were also presented in this section. Two proposals were developed as a result of this work, one of which suggested that the garden should be restored as the 1920's garden. This means that the garden's southern part including the kitchen garden should be restored and that the pine trees and apple trees in the heart structure should be replanted. The other proposal suggested that the garden's educational qualities need to be developed. With the aid of a booklet the visitors walk around in the garden. By watching photos of the historical garden in the booklet it is possible to see differences and similarities between today's garden and the historical garden and you can imagine how Zorn himself perceived the garden.

The objectives of this work, to produce a text that could serve as a basis for future development of the garden and possibly serve as a basis for a brochure, have been achieved. The work has also resulted in two strategies for development that is positive because it makes it easier for those who will be working on the garden to see the vision. The literature studied have been relevant, but further studies can be done in some aspects to further ensure the garden's development and appearance, as well as Zorn's involvement in the garden and his and Emma's sources of inspiration. The garden is not a distinct arts and crafts garden as one might think based on the main building's interior although the garden still possess great value. These values are closely tied to Anders and Emma Zorn and that the Zorn House is a clear example of an artist home. The garden also has experience values along with document values that are reinforced by the overall values. My hope is that in the future more money is put aside into the garden. I also hope that the garden will be seen as a stronger part of the whole of the Zorn House and that the staff continue to work on the garden with the long term goals in mind.

Innehållsförteckning

Förord	11
Introduktion	13
Bakgrund och problemformulering.....	13
Syfte och målsättning	13
Frågeställningar	14
Avgränsning	14
Begreppsförklaring	15
Läsanvisningar	15
Metod	16
Litteraturstudie.....	16
<i>Historisk litteratur</i>	16
<i>Litteratur om förhållningssätt</i>	18
<i>Litteratur om värderingsmetoder</i>	18
<i>Vårdprogram</i>	18
Arkivsökning	19
<i>Fotografier</i>	19
<i>Räkningar</i>	20
Samtal	20
Inventering.....	21
VÅRDPROGRAM för Zorngården:	22
Vårdprogram – vad är det?	23
<i>Kulturhistorisk värdering av bebyggelse</i>	24
Historik.....	26
<i>Anders och Emma Zorn</i>	26
<i>Anläggningen Zorngården</i>	34
<i>Arkivstudier av Zorngårdens trädgård</i>	39
Nulägesbeskrivning.....	66
<i>Zorngården - läge i Sverige, i Dalarna, i Mora</i>	66
<i>Anläggningen Zorngården</i>	69
<i>Trädgårdens struktur och karaktär</i>	71
Värdebeskrivning – baserad på <i>Kulturhistorisk värdering av bebyggelse</i>	81
<i>Dokumentvärden</i>	81
<i>Upplevelsevärden</i>	82
<i>Förstärkande och övergripande värden</i>	85
<i>Sammanvägd motivskrivning</i>	86
Målsättningsdiskussion	88
<i>Långsiktiga mål</i>	88
<i>Val av ambitionsnivå och dokumentation</i>	90
<i>Hot och risker</i>	90
<i>Möjliga åtgärdsalternativ i trädgården</i>	92
Diskussion	98
Diskussion om arbetets målsättning och frågeställningar.....	98
<i>Metoddiskussion</i>	98
<i>Resultatdiskussion och slutsats</i>	99
Källor	102
Tryckta källor	102
Otryckta källor	103
Källkritik	105
Bilagor	107
Växtlistor	107

Planteringsplan	114
Förra sekelskiftets konstnärshem	117
<i>Lilla Hyttnäs</i>	118
<i>Sångs</i>	119
<i>Mårbacka</i>	120

Förord

Jag hoppas att trädgården i och med detta arbete får lite mer uppmärksamhet och att man finner ett sätt att underlätta förståelsen av den för besökare och allmänheten lika mycket som för Zorngårdens personal och anställda. Det är också min förhoppning att man kan se anläggningen Zorngården som en helhet, och att trädgården är en naturlig del av den.

Jag har genom arbetet fått en djupare kunskap om både Anders Zorns och Emmas liv och hela den verksamhet som kretsar kring dem idag men också en djupare förståelse för hur en värdering av en trädgård går till och hur ett vårdprogram upprättas. Det har varit mycket värdefullt för arbetsprocessen att kunna vistas på Zornmuseet så mycket som jag har velat och kunna ställa frågor till den mycket insatta och kunniga personalen som arbetar på Zornmuseet. Det har också varit mycket motiverande och spännande att vistas i den så autentiska miljön på Zorngården och Zornmuseet då man läser om Anders Zorn och Emma som personer och försöker förstå dem. Jag har också haft tillgång till den stora samlingen av Zornböcker som finns på Zornmuseets bibliotek och även möjlighet att besöka konstutställningen vid behov. Det har känts unikt att ha en sådan perfekt utformad arbetsmiljö där litteratur, en autentisk omgivning och kunnig personal finns samlad på ett och samma ställe. Alla dessa delar har medverkat till att jag har känt att mitt arbete är viktigt och fyller ett behov.

Jag vill tacka flera personer som har hjälpt mig under arbetets gång och gjort detta arbete möjligt. Först och främst tackar jag min handledare Viveka Hoff, som har lagt mycket tid på att korrekturläsa och ge råd på min text. Jag vill också tacka Zorngårdens personal som har svarat på frågor och hjälpt mig på olika sätt samt museidirektör Johan Cederlund som låtit mig sitta på Zorngården under arbetets gång och låtit mig ta del av arkivet, biblioteket samt övriga utrymmen och inte minst lunchrummet och kaffekokaren. Jag vill också tacka de personer som jag samtalat med om Zorngården om hur det såg ut för länge sedan och hur man tänkt i olika frågor. Författaren Hans Henrik Brummer hjälpte mig att förstå mer om Anders och Emma Zorn och svarade på mina frågor om förhållningssätt på Zorngården. Stig Öhman berättade för mig om vilka direktiv han som anställd på Zorngården fick i samband med restaurering och kunde också berätta för mig om olika träd som tagit ner. Utöver dessa personer har också personalen i lunchrummet på Zorngården gett svar på mina frågor eller kunnat ge förslag på var jag kan leta mer information. Tack till er också!

Jag vill också passa på att tacka min opponent under arbetsseminariet Ulrika Svensson som korrekturläst mitt arbete, samt hennes handledare Roger Elg, universitetsadjunkt och landskapsarkitekt, som gjorde detsamma. Slutligen tackar jag min examinerare Tomas Lagerström, universitetslektor och landskapsarkitekt, och min opponent Martha Hedin, landskapsarkitekt, på Topia landskapsarkitekter.

Elin Öhman, landskapsarkitektstuderande, Ultuna 2012

Introduktion

Här beskrivs arbetets syfte, frågeställningar, avgränsningar et cetera för att ge en inledande presentation av arbetets delar och innehåll.

Bakgrund och problemformulering

På Zorngården i Mora i Dalarna levde och verkade konstnären Anders Zorn och hans fru Emma. Gården är idag ett museum. Makarna Zorn, som aldrig fick några barn, diskuterade redan under sin levnadstid om att göra ett museum av gården efter sin bortgång och det var också vad som skedde. På gården finns förutom huvudbyggnaden också flera uthus och byggnader bevarade. Dessa utgjorde tillsammans Anders och Emmas boendemiljö. Det har sedan tillkommit ett konstmuseum som innehåller utställningssalar, en butik, ett bibliotek samt kontor. Framför huvudbyggnaden finns en trädgård som successivt växte fram efter att paret flyttade till Zorngården 1896. Trädgården finns kvar idag men till skillnad från de byggnader som finns på tomten har inte trädgården fått en grundlig historisk kartläggning och varken byggnader eller trädgården har skydd som kan värna om och bevara dem. En historisk kartläggning av den är viktig för att man ska kunna ta beslut rörande skötsel och utveckling av gården i framtiden. En värdebeskrivning kan också berätta om trädgårdens styrkor. Samtidigt som det blir viktigt att studera trädgårdens tillkomst och historiska bakgrund blir det viktigt att betrakta den som en del i ett större sammanhang.

Trädgården i sig är inte en fristående företeelse som går att se som ett separat objekt, oberoende av omgivningen. Den är i allra högsta grad en del av hela anläggningen Zorngården. Trädgården måste ses som en del av ett större sammanhang som tillsammans med anläggningen Zorngårdens byggnader, vägar och vegetation skapar en sammanhållen helhet. Trädgården förstärker Zorns huvudboning och huvudboningen förstärker trädgården. Zorns gamla fäbodar skapar en fond till trädgården och trädgården ger fäbodarna ett sammanhang. Tillsammans skapar dessa element en autentisk miljö och en helhet.

Jag vill fördjupa mina kunskaper inom detta ämne och Zorngården eftersom det är en viktig del i arbetet som landskapsarkitekt att inte bara skapa nytt utan också förvalta det gamla och överlämna det till framtida generationer. Jag har personlig anknytning till Zorn då han är en avlägsen släkting till mig. Min farfar Stig Öhman har under många år arbetat på Zorngården med att restaurera de gamla timmerstugorna. Jag har växt upp med att höra historier om min farfars arbete på Zorngården och om Zorn som person. Även farfars far, Per Johan Adolf Öhman samt min far Ove Öhman har arbetat på Zorngården och nu även jag i och med detta arbete. Det blir alltså fyra generationer. Det känns extra viktigt och betydelsefullt att också lyfta fram trädgården som en del av gården. Jag har valt att ingående beskriva makarna Zorns liv och personligheter för att på så sätt ge läsaren en bättre förståelse för vad som påverkat trädgården.

Syfte och målsättning

Målet med denna skrift är att det ska kunna erbjuda en kunskapsgrund för de som arbetar med och tar beslut gällande Zorngården. Texten ska kunna användas som underlag till framtida förändringar på platsen och ge en beskrivning av vilka värden trädgården har idag och kan erbjuda i framtiden. Detta arbete kommer också att resultera i två förslag på hur trädgården kan utvecklas i framtiden. Historikdelen i arbetet kan också användas som underlag för informationsblad, broschyrer eller liknande i syfte att

upplysa besökare på Zorngården om trädgårdens historia och tillkomst. Dessa mål ryms inom ramen för ett vårdprogram vilken också är det som detta arbete syftar till att generera.

Samtidigt är detta också ett examensarbete och innehåller därför kapitel som metod och diskussion.

Frågeställningar

- När tillkom trädgården och hur har utvecklingen sett ut?
- Hur ser trädgården ut idag?
- Vilka värden har trädgården idag?
- Hur kan man planera i framtiden när det gäller utveckling och skötsel av trädgården?

Avgränsning

Den tematiska avgränsningen för detta arbete har varit att studera Zorngården i Mora med fokus på trädgården. För en mer detaljerad beskrivning över vilken litteratur som studerats, vilka frågor som varit viktiga et cetera, se metodavsnittet.

Arbetet har fokuserats på Zorngårdens trädgård i Mora och inte resterande fastigheter som Zorn ägde såsom Gopsmor eller Zorns Gammelgård. Den geografiska avgränsningen har därför gällt tomten som Zorn förfogade över (rödmarkering i kartan i Figur 1.1) i centrala Mora bredvid Mora kyrka. Arbetet har fokuserat på det område som idag kallas trädgården och som är en del av anläggningen Zorngården (begreppen förklaras närmare under rubriken *Begreppsförklaring*).

Figur 1.1. Karta som visar den geografiska avgränsningen för detta arbete.
(Baserad på karta från www.google.com, bearbetad av författaren.)

Detta arbete har också främst fokuserat på trädgården och till viss del dess relation till byggnaderna och museet. Gårdsplanen med dess vegetation framför museibyggnaden har inte stått i fokus i denna undersökning och har inte inventerats närmare.

Tidsmässigt har detta arbete sträckt sig över cirka en termin (drygt 20 veckor). Av dessa dryga 20 veckor har ungefär 3 veckor spenderats på Zorngården, utspritt på tre tillfällen under månaderna februari, mars och april 2012.

Begreppsförklaring

För att förenkla förståelsen av Zorngårdens olika delar och hur de hänger ihop har det i detta arbete använts icke vedertagna begrepp. Det är för att hela anläggningen ofta kallas Zorngården i folkmun vilket lätt kan skapa förvirring då endast huvudbyggnaden också kallas Zorngården.

Zorngården: *Zorngården* används här i arbetet som en benämning av det hus som makarna Zorn bodde i och *inte* de byggnader som finns runt om eller trädgården. I övrig skrift används ordet oftast i en vidare bemärkelse och avser även omgivande byggnader.

Anläggningen Zorngården: Detta begrepp inbegriper Zorngården, de museibygnader som finns, uthusen samt trädgården och är ett *samlingsbegrepp* för hela verksamheten som rör Zorn på Vasagatan i Mora. Begreppet är inte vedertaget men används i detta arbete för att klargöra skillnaden mellan huvudbyggnaden och hela anläggningen som helhet inklusive huvudbyggnaden.

Då *endast* trädgården avses skrivs i detta arbete antingen Zorngårdens trädgård eller bara trädgården.

Läsanvisningar

Detta arbete är upplagt efter en klassisk IMRAD-struktur vilket innebär att det finns ett introduktions-, metod-, resultat- och diskussionskapitel. Dock består resultatkapitlet av själva vårdprogrammet och kallas därför också för det; *VÅRDPROGRAM för Zorngården*. Diskussionskapitlet ligger i slutet av arbetet, efter själva vårdprogrammet, vilket är på grund av att det blir naturligtast att läsa den i slutet.

Ordningen av resultatkapitlets delar kan behöva klargöras. Resultatkapitlet består av fyra större delar; den historiska beskrivningen av trädgårdens uppkomst och utveckling, en nulägesbeskrivning, en beskrivning av trädgårdens kulturhistoriska värden samt en målsättningsdiskussion. Den historiska beskrivningen av trädgården ligger före nulägesbeskrivningen. Jag har resonerat så att texten och bilderna ska få tala för sig själv innan en nulägesbeskrivning görs. På så vis får läsaren en chans att bilda sig en egen uppfattning om trädgården utan att den präglas alltför mycket av nulägesituationen.

Ytterligare en sak som kan behöva klargöras är att i detta arbete kommer Anders Zorn på de flesta ställen kallas endast Zorn.

Metod

I detta arbete har i huvudsak fyra olika typer av tillvägagångssätt för att samla och bearbeta information använts. Dessa har varit litteraturstudier, arkivsökningar, samtal med berörda personer samt inventeringar.

Litteraturstudie

Litteraturen har varit till hjälp på många olika sätt. Här nedan redovisas vilken typ av litteratur som studerats, vilka frågor som söks att besvara samt varför dessa frågor varit viktiga för detta arbete.

Litteratur har studerats för att ge en kunskapsbas då arbetet med att utvärdera och tolka trädgården har utförts. Fyra typer av litteratur har studerats; historisk litteratur om paret Zorn och dåtidens stilar, litteratur som rör förhållningssätt till äldre miljöer, vårdprogram samt litteratur om värdebeskrivningar och metoder.

Historisk litteratur

Den historiska litteraturen har bestått av texter som rör både makarna Zorn och trädgården samt dåtidens trädgårdsstilar. Gemensamt för de historiska undersökningarna är att fokus har legat på tidsperioden då Zorn och Emma levde och framförallt tidsperioden då de levde på Zorngården, alltså slutet av 1800-talet fram till 1942. Just denna period har varit i fokus på grund av att det var då trädgården kom och var i paret Zorns ägo. År 1920 dog Anders Zorn med Emma levde kvar på gården och även denna tid har studerats. Trädgården är intressant eftersom den ger en bild av makarna Zorn och därför har tiden som makarna levde på Zorngården varit viktigast.

Anders och Emma Zorn

För att få en bättre inblick i makarna Zorns liv har litteraturen varit av största vikt. Fokus har legat på att försöka förstå deras personligheter och egenskaper snarare än exakta årtal eller detaljer om Zorns konst eller om trädgården. Zorn och Emma har varit medelpunkten för denna undersökning eftersom båda har satt avtryck i trädgården. Deras personligheter blir därför viktigare än datum eller exakta händelser eftersom trädgården tillkom som en följd av deras personliga tycke. Jag har valt att studera makarna Zorn och ge just den undersökningen relativt stor plats i detta arbete eftersom de är viktiga för trädgården. Både Zorn och Emma har varit viktiga i arbetet. Det var förvisso Zorn som var den kända konstnären, men Emma betydde mycket för honom och de levde tillsammans på gården. Genom att studera Emma blir det också lättare att förstå Zorn och vice versa.

Av den litteratur som beskriver Zorn och Emma har *Självbiografiska anteckningar* (Zorn & Brummer, 1982) varit av stor vikt eftersom större delen av den text som återfinns där är skriven av Zorn själv. Texten är därför mer personlig och det går att komma honom närmare utan risk för felciteringar eller tolkningar. Dock är den mesta delen av den litteratur som finns skriven fokuserad kring Zorn och inte Emma.

Författaren till *Självbiografiska anteckningar*, Hans Henrik Brummer¹, har skrivit ett flertal böcker om ämnet Zorn. Brummer har varit museichef på Zornmuseet och är därför väl insatt i Zorn, Emma och den miljö som omgav dem.

Zorngårdens trädgårds tillkomst och utveckling

När det gäller litteratur om just Zorngårdens trädgård har de skrivna källorna varit knapphändiga och få till antalet. Den bok som kommit närmast en beskrivning av trädgårdens historia är *Zorngården – ett konstnärshem* (Brummer, 1989) där i princip allt som rör trädgården har studerats och även citerats i detta arbete. Det är på grund av att den är det enda text som berört trädgården.

Landskapsarkitekturens historia

För att förstå Zorngårdens trädgård bättre och för att kunna placera in trädgården i ett historiskt sammanhang har litteratur om olika trädgårdsstilar studerats. Även trädgårdens utveckling i Sverige under sent 1800-tal fram till mitten av 1900-talet har studerats. Köksträdgårdens historia har också studerats eftersom en stor del av Zorngårdens trädgård har upptagits av en köksträdgård. Arts and crafts-stilen har också studerats närmare eftersom denna stil dominerat i Sverige under den tid som makarna bodde på Zorngården.

Fokus i den litteratur som behandlat trädgårdsstilar och som studerats inför detta arbete har legat på att förstå de trädgårdsstilar som fanns i Sverige under 1850-talet fram till 1950-talet. Fastän inte Zorn och Emma köpt Zorngården ännu under 1850-talet har det varit intressant att studera den tiden på grund av att de var födda då, växte upp under den perioden och säkert ändå präglades av den stil som då fanns. När det gäller litteratur om köksträdgårdens historia har främst tiden 1900-1920 studerats eftersom det var under den perioden som köksträdgården etablerades på Zorngården. Ytterligare en förklaring är att Zorn dog 1920 och Emma strävade efter att behålla deras hem i ett så autentiskt skick som möjligt. Det var i syfte att i förlängningen kunna öppna Zorngården för allmänheten som ett museum. Säkerligen tillkom ett par växter efter Zorns död men detta arbetes tidsbegränsning har gjort att detta inte valts att fokusera på.

Arts and crafts-rörelsen har, av flera olika skäl, studerats i olika litteratur. Zorn var nära vän med Carl Larsson som var en anhängare och talesman för arts and crafts-rörelsen och detta en stil som etablerades ungefär samtidigt som Zorn och Emma installerade sig på Zorngården. När det gäller litteratur om arts and crafts-rörelsen har de engelska föregångarna studerats men också tolkningen av dessa trädgårdar anpassade för att passa det svenska klimatet och tankesättet. Genom detta arbete har dock ordet arts and crafts-rörelsen använts för att beskriva den svenska tolkningen av stilen om inget annat anges. Fokus har legat på att förstå de svenska trädgårdarna och då har främst Åsa Wilkes *Villaträdgårdens historia* (2006) varit till stor hjälp.

Litteratur som skrevs mellan åren under slutet av 1800-talet har också studerats; *Trädgårdskonst* av Daniel Müller (1858). I denna litteratur har fokus legat på att förstå tankegångarna kring trädgård och estetik med fokus på den tyska stilen. I *Trädgårdskonst* har den tyska stilens fysiska attribut och utseende varit i fokus. Boken studerades utifrån en tanke som blir viktig i detta arbete: Kan Zorn eller Emma ha läst just den här boken inför skapandet av sin egen trädgård?

¹ Se mer om Hans Henrik Brummer och hans roll på Zorngården under *Källkritik* i slutet av detta arbete.

Litteratur om förhållningssätt

Här har främst artiklar och kortare skrifter fungerat som faktakälla och inspiration. Maria Flinck gör i *Spökparken – Vasastaden 2:97* (Flinck, 2008) en kortfattad och informationsrik redogörelse över vedertagna begrepp av förhållningssätt som varit till stor hjälp i detta arbete. Utöver hennes begrepp har också begreppet fri förnyelse studerats i texten *Restaurering som konst* om Sven-Ingvar Andersson samt andra principer i *Gör det med smak* om Walter Bauer (Mossige-Norheim, 1992a, b) i *Utblick landskaps* temanummer om restaurering. Denna litteratur har främst studerats för att ge en beskrivning av ordens betydelse och hur de fungerar i praktiken.

Begreppen autenticitet och anekdotvärde har studerats för att ge en djupare förståelse kring problematiken som rör bevarande i praktiken. Här har främst tre artiklar studerats; *Trädgårdar och parker – går de att bevara?* (Ahrlund, 1997), en artikelserie om restaurering i *Utblick landskap* med fokus på texten *Gör det med smak* om Walter Bauers synsätt (Mossige-Norheim, 1992a) samt *Anekdotvärdet = Vilken relevans har detta?* (Laine, 1992).

Litteratur om värderingsmetoder

Unnerbäcks (2002) metod för att göra en värdebeskrivning av en kulturhistorisk miljö har varit viktig eftersom den visar på ett sätt att gå tillväga i en värderingsprocess. För att få en närmare koppling till just trädgårdar har också Maria Flincks (Flinck, 2011) tillägg till Unnerbäcks text studerats.

Genom att använda *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* (Unnerbäck, 2002) har värderingsarbetet hjälpts eftersom den går att använda som en typ av kontroll för vilka typer av värden som finns. Metoden är lätt att följa med hjälp av de rubriker och underrubriker som föreslås. Flincks (2011) tillägg *till Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* består av förslag på begrepp som kan byta ut vissa av de begrepp som används i Unnerbäcks metod. Flincks begrepp är anpassade till utemiljöer snarare än till byggnader. Samtliga av Flincks begreppsförslag har legat som grund till värderingen i detta arbete. Alla värden i dessa två skrifter återfanns dock inte i Zorngårdens trädgård och vilka som inte fanns nämns mer detaljerat i diskussionskapitlet i slutet av arbetet.

En nackdel med det valda tillvägagångssättet är jag ensam arbetat med värdebeskrivningen. Jag har alltså inte kunnat diskutera upplevelsevärdena med någon/några andra, vilket Unnerbäck nämner som ett problem (Unnerbäck, 2002). Även övriga värden som Unnerbäck nämner kan troligtvis bli mer tydliga och nyansrika om de diskuteras i en större grupp eftersom det ger fler infallsvinklar och tolkningar. Dock har diskussioner med handledaren varit av vikt i denna process.

Vårdprogram

Vårdprogrammen som studerats har dels varit intressanta ur struktur- och uppläggshänsyn. Detta gäller speciellt för vårdprogrammen *Rydboholms engelska park – Historik och vårdprogram* (Johansson, 2009) och *Spökparken – Vasastaden 2:97* (Flinck, 2008). Dessa har bidragit till en större förståelse för hur vårdprogram kan läggas upp rent strukturellt genom att studera rubriker, underrubriker och innehåll samt visat vikten i att visa många bilder som kan hjälpa till att förklara för läsaren och göra texten mer förståelig. Maria Flinck har skrivit flera vårdprogram och har arbetat mycket med dessa frågor, vilket har gjort att hennes vårdprogram blivit intressant och relevant att läsa inför detta arbete.

Ytterligare ett vårdprogram som har varit till stor hjälp har varit *Trädgårdsföreningen - Vårdprogram* (Sedenmalm, 2007). Ur den har inspiration till upplägg varit av stor vikt men den har också gett uppslag till hur ett vårdprogram kan göras pedagogiskt och lättförståeligt för läsaren. Vårdprogrammet för Trädgårdsföreningen är för en mycket större anläggning än Zorngården så det har blivit nödvändigt att anpassa till detta arbete. Genom att läsa texten om värdekärnor i detta arbete har en större förståelse för vilka värden en park kan ha erhållits vilket i sin tur gjort det lättare att se Zorngårdens värden. Det blir lättare att, genom skillnaderna, få förståelse för Zorngårdens trädgårds värden.

För att se hur vårdprogram kan läggas upp till en mindre anläggning, och till en anläggning som också ägdes av en kulturpersonlighet under samma tidsperiod som Zorn, har Anna Tandres *Mårbackas trädgård – Igår, idag och i framtiden* (1998) studerats. Det är inte ett vårdprogram men liknar ett på många sätt och syftar till att ge ett förslag på hur man kan arbeta med Mårbackas trädgård som en del av hela anläggningen i framtiden. Arbetet ger också förslag på restaurering av trädgården.

Arkivsökning

Arkivet på Zorngården har varit av stor betydelse för att samla information om trädgården, makarna Zorn och husen på anläggningen Zorngården. Nedan redovisas vilken typ av arkivmaterial som studerats, vilka frågor som söks att besvara samt varför dessa frågor varit viktiga för detta arbete.

Bildarkivet på Zorngården består av ett rum som också används som kontor. Rummets arkivdel består av en vägg som upptas av bildlådor från golv till tak. Varje bildlåda innehåller allt mellan ett par bilder till uppskattningsvis upp till ett fyrtiotal bilder. Det finns drygt tvåhundra bildlådor i arkivet. Arkivet har varit mycket viktigt i arbetet att fastställa trädgårdens uppkomst och utveckling. Dess fotografier har visat rent konkret vilken karaktär trädgården har haft, vilka arter som funnits i trädgården et cetera.

Fotografier

Bland de fotografier som finns bevarade har fokus legat på att studera de foton som föreställer trädgården och dess vegetation och struktur. Zorngårdens arkiv har två bildlådor som bara innehåller sådana foton; *Exteriörer före 1920* och *Exteriörer efter 1920*. Samtliga foton har studerats i dessa två bildlådor. Utöver dessa två lådor har även foton som föreställer makarna Zorn i trädgården varit intressanta. Då har sökandet i övriga lådor fortsatt och framför allt har lådan med namnet *Zorngården 1896-1920: Jul, födelsedagar, silverbröllop* visat sig innehålla viktiga bilder. Utöver de bildlådor som finns i arkivet finns även negativ. Dessa har inte studerats överhuvudtaget eftersom Karin Högberg berättade att nästan alla bilder som föreställer Zorngården är så pass viktiga att fotografier har framkallats av dem.

Fotografierna har studerats i förhoppning om att de kan beskriva trädgårdens karaktär och utseende samt ge en bild över hur den användes. Fotografierna som finns i de tre bildlådor som undersökts närmast och som beskrivs ovan har föreställt trädgården ur olika vinklar. Många bilder finns i flera kopior och ur något olika vinklar. Fotografierna som beskriver trädgårdens utseende på ett övergripande sätt har varit viktiga eftersom de kan användas i syfte att lokalisera och placera ut mer detaljerade bilder i trädgården. Utöver trädgårdsbilderna har också bilder som visar makarna på de olika verandor som finns varit intressanta. Bildlådan *Zorngården 1896-1920: Jul, födelsedagar, silverbröllop* innehåller makarna inte bara i trädgården utan även inomhus. De bilder som visar dem i trädgården har studerats närmast.

I bildtexterna till fotografierna står årtal angivna. Dessa årtal är de årtal som också står angivna på fotografierna som finns i arkivet. I ett fåtal fall verkar inte de angivna årtalen stämma överens med verkligheten men då det är fallet står detta i texten.

Räkningar

I arkivet på Zorngården har också räkningar studerats. Av de räkningar som finns bevarade har ett urval gjorts av Annika (A. Lindgren, personlig kommunikation, den 23 april, 2012). Annika Lindgren är Zorngårdens trädgårdsmästare. Hon har gått igenom alla räkningar som gjorts på Zorngården och sedan kopierat de som rör trädgården. Utöver de räkningar som rör trädgården finns räkningar från stort till smått. Räkningarna rör allt från inköp av paraplyer, mat, kläder, böcker och parfym till byggnadsmaterial och gjutning av skulpturer (K. Högberg, personlig kommunikation, den 22 maj, 2012). De flesta räkningar är från efter 1905 men det finns ett par enstaka från slutet av 1800-talet och fram till 1905.

Räkningarna har studerats för att skapa en bild över vegetationen i Zorngårdens trädgård. Arter, antal och växttyper har studerats och använts bland annat för att jämföra med fotografierna. För att förenkla läsbarheten inför detta arbete framställde jag ett dokument som återgav arterna, antalen et cetera och som också finns med i slutet av arbetet, under Bilagor: *Beställda växter till Zorngårdens trädgård*. Även Annika Lindgren hade gjort ett liknande projekt, men på grund av att jag inför detta arbete hade en avvikande infallsvinkel än henne och på grund av att jag även ville ha med växtantalet, skapades ett nytt dokument.

Samtal

Genom samtal med personer som antingen själva varit involverade i Zorngårdens utveckling eller har kunskap om denna har ytterligare information insamlats. Dessa samtal har rört Zorngårdens historia men också hur anläggningen fungerar idag. Samtalen med de personer som kontaktats har förberetts på så sätt att frågor noterats inför samtalet. Under samtalets gång har dock vissa frågor förändrats eller tagits bort helt på grund av att personen redan besvarat frågan omedvetet. Svaren på frågorna som ställts noterades för hand. Eftersom all eventuell information kunde visa sig vara viktig i ett senare skede noterades allt och en bearbetning skedde vid ett senare tillfälle.

Hans Henrik Brummer är författare till en del av den litteratur som studerats inför detta arbete. Brummer har även varit museidirektör för Zorngården och kunde i och med det svara på frågor angående hur man under hans tid på Zorngården såg på framtiden och vilket förhållningssätt man hade då. Även frågor rörande hans böcker ställdes i förhoppningen att han kunde klargöra vissa frågetecken som kommit upp under läsningens gång. Det var viktigt att ställa dessa frågor eftersom hans bok *Zorngården – ett konstnärshem* (Brummer, 1989) är den enda bok som jag påträffat som tagit upp trädgården i skrift. Samtalet bestod i en diskussion som leddes framåt med hjälp av förskrivna frågor. Inför detta samtal hade ett tjugotal frågor förberetts men med en föräning om att vissa av dessa frågor inte tillhörde Brummers expertområde. Så var också fallet då det gällde några frågor men Brummer kunde däremot berätta andra saker som var av intresse. En fråga som inte förberetts men som Brummer kunde berätta mer om var det faktum att paret Zorn troligtvis beställde grönsaker och andra matvaror från Stockholm som levererades med tåg till Mora tågstation.

Samtal med Zornmuseets chef Johan Cederlund har också utförts och har varit viktiga eftersom han har kunnat ge en bild av anläggningen Zorngårdens nuvarande situation. Till honom har frågor gällande ägandeskap, eventuella skyddsåtgärder, ekonomi samt

hur man ser på verksamheten i framtiden ställts. Detta samtal blev också en diskussion som leddes framåt med hjälp av frågor som kommit upp under detta arbetes gång.

Stig Öhman, född 1925 och timmerman på Zorngården, har kunnat tala om hur man gått till väga då man restaurerat olika delar av anläggningen och hur man tänkt i dessa frågor. Till honom ställdes frågor kring trädgården och om han kommit ihåg något särskilt då det gäller träden, staketet, statyerna eller andra delar av trädgården. Han fick också frågan om han fått några riktlinjer eller liknande då han ombetts ta ner träd eller göra om staket eller dylikt. Detta samtal var av en mer inofficiell karaktär och eftersom det hängde på vad Stig hade lagt på minnet blev det mer en berättelse som tog avstamp i en relativt öppen fråga om trädgården som helhet. Efter hand kunde följdfrågor ställas.

Stig fick det första jobbet på Zorns ägor 1966, på Zorns Gammelgård, och sedan dess har han arbetat även på Zorngården och på Zorns Gopsmorsstuga (S. Öhman, personlig kommunikation, den 12 mars, 2012). Stig berättar också att hans pappa, Per Johan Adolf Öhman, född 1878, arbetade på Zorngården. Han var med och byggde Zornmuseet och följde arbetet från början till slut och var även med på invigningen 1939. Stigs ansvarsområde har till stor del varit att lägga om taken på timmerbyggnaderna men han har också fällt träd på Zorngårdens tomt (S. Öhman, personlig kommunikation, den 12 mars, 2012).

Även samtal med trädgårdsmästare Annika Lindgren har utförts för att förstå mer om trädgårdens nulägesituation och dess vegetation, skötsel, eventuella evenemang och liknande. Till henne ställdes mestadels specifika frågor om arter i trädgården, hur hon gått till väga när det gäller urval av räkningar samt andra frågor av relativt specifik karaktär. Hon har kunnat ge riktlinjer om var källmaterial rörande trädgården kan sökas.

Utöver dessa samtal har också diskussioner förts med flera av Zorngårdens anställda, och dessa har varit till stor hjälp. Karin Högberg har tillfrågats i olika frågor gällande arkivet och Anita Holknekt-Andersson angående makarna Zorn och interiören på Zorngården. Även övrig personal har tillfrågats i olika frågor och gett uppslag till var information finns att hitta.

Inventering

För att skapa en god kännedom om trädgården idag har inventeringar gjorts på platsen. Dessa inventeringar har avgränsat sig till själva trädgården. Inventeringarna har gjorts under tre tillfällen i februari och mars månad 2012. Under dessa inventeringar har trädgårdens struktur studerats med fokus på gångarnas och staketens dragning samt gräsyornas form. Även växterna studerades utifrån olika aspekter. Dessa aspekter var art, storlek, placering, ungefärligt antal samt hälsotillstånd. Även statyerna, verandorna samt planteringsytornas placering studerades och noterades.

Omgivningarna kring Zorngården har också inventerats. Det skedde under månaderna mars och april 2012. Under inventeringen av omgivningen studerades främst parkeringsplatserna med deras placering, antal parkeringsplatser, angränsande gång- och cykelvägar och bilvägar, omgivande kvarters användning, utsiktspunkter och eventuella landmärken. Inventeringarna av omgivningen skedde till stor del utifrån en turists perspektiv. Dessa inventeringar skedde för att skapa en bild av hur Zorngården fungerar i ett större sammanhang och för att bilda en uppfattning om de omgivande verksamheterna.

VÅRDPROGRAM för Zorngården²:

Innehåll:

Introduktion; Vårdprogram – vad är det?	s. 23
Kulturhistorisk värdering av bebyggelse	
Historik	s. 26
Anders och Emma Zorn	
Anläggningen Zorngården	
Arkivstudier av Zorngårdens trädgård	
Nulägesbeskrivning	s. 66
Zorngården – läge i Sverige, i Dalarna, i Mora	
Anläggningen Zorngården	
Trädgårdens struktur och karaktär	
Värdebeskrivning	s. 81
Dokumentvärden	
Upplevelsevärden	
Förstärkande och övergripande värden	
Sammanvägd motivskrivning	
Målsättningsdiskussion	s. 88
Långsiktiga mål	
Val av ambitionsnivå	
Hot och risker	
Möjliga åtgärdsalternativ i trädgården	

² Vårdprogrammets större rubriker är gröna för tydlighets skull

Vårdprogram – vad är det?

Denna inledande text *om* vårdprogram finns vanligtvis inte med i ett vårdprogram, men eftersom detta samtidigt är ett examensarbete har jag valt att ta med denna text här.

Ett vårdprogram är ett dokument som kan fungera som hjälp då man planerar en anläggnings framtid. Ett vårdprogram kan gälla både för byggnader (interiör och exteriör), för utemiljöer eller en kombination av dessa två. Dessa är exempel på frågor man kan förvänta sig att få svar på från ett vårdprogram:

Hur har anläggningen utvecklas över tiden?

Vilka värden är viktiga att lyfta fram i anläggningen?

Hur ska man bevara den i framtiden (rekonstruktion, renovering et cetera)?

Vilka mål strävar man efter att uppnå i anläggningen? På kort sikt? På lång sikt?

Vårdprogrammet är också ett underlag för att i ett senare skede ta fram en vårdplan. Vårdplanen är mer konkret än vårdprogrammet och ger förslag på hur man ska sköta och underhålla anläggningen (Suneson, 2001). Eftersom syftet med denna uppsats är att ta fram förslag på hur man kan se på Zorngårdens trädgård i framtiden och ge synpunkter på hur man kan utveckla den har det varit relevant att läsa igenom och studera olika vårdprogram. De frågor som står ovan är också mycket lika detta arbetes huvudfrågeställningar som tidigare nämnts.

Enligt Maria Flinck ska ett vårdprogram innehålla en *historisk beskrivning* inklusive en text om vilka källor man använt, en *nulägesbeskrivning*, en *kulturrehistorisk värdering* samt en *långsiktig målsättning*, kompletterat med ritningar och bilder (Flinck, 2008). Torbjörn Suneson (2001) nämner samma beståndsdelar som Flinck men lägger också till ett par.

Maria Flinck:

- *historisk beskrivning*
- *nulägesbeskrivning*
- *kulturrehistorisk värdering*
- *långsiktig målsättning*

Torbjörn Suneson:

- *nulägesbeskrivning*
- *historik*
- *värdeanalys*
- *diskussion*
- *förslag till skyddsområde och föreskrifter*
- *mål (ett eller flera alternativ)*
- *åtgärdsförslag (ett eller flera alternativ)*
- *översikt över arkivmaterial om anläggningen*
- *sammanfattning, prioritering och grov kostnadsbedömning av åtgärder*

Dessa två modeller för vårdprogram innehåller i huvudsak samma delar. Dock har Suneson (2001) lagt till *diskussion* och *förslag till skyddsområde och föreskrifter*. I Flincks vårdprogram för Spökparken (Flinck, 2008) finns dock en *Diskussion inför framtida åtgärder och underhåll* vilket inbegriper de delar som Suneson nämnde. Värdeanalysen som både Suneson och Flinck nämner är en text som beskriver och analyserar de värden som en anläggning har. För att värdera en historisk anläggning finns olika metoder att ta hjälp av, bland annat Axel Unnerbäcks metod *Kulturrehistorisk värdering av bebyggelse*

(2002) samt DIVE-metoden. Unnerbäcks metod är vedertagen och jag har stött på den i ett flertal vårdprogram och av det skälet har den metoden studerats inför detta arbete. I nästa stycke beskrivs Unnerbäcks metod mer ingående.

Kulturhistorisk värdering av bebyggelse

Kulturhistorisk värdering av bebyggelse togs fram eftersom man inom Riksantikvarieämbetet kände att det behövde finnas en skrift som tog upp vissa frågor och klargjorde dem och som man kunde ha som underlag då man arbetade i frågor om bedömning och värdering, enligt Erik Wegraeus (Unnerbäck, 2002, s. 5). Metoden består av tre delar; att definiera och beskriva bevarandemotiven, att välja ambitionsnivå för bevarande samt att koppla motiveringen till en uppföljning (Unnerbäck, 2002, s. 11).

Steg 1:

Unnerbäcks metod går ut på att inledningsvis klargöra en byggnads värden utifrån olika kategorier och aspekter (Unnerbäck, 2002, s. 11-12). Dessa värden, kallade grundmotiv, delas in i två grupper:

– dokumentvärden – som är de värden som är mer objektiva, exempelvis byggnadshistoriskt värde, personhistoriskt värde och socialhistoriskt värde

samt

– upplevelsevärden – dessa värden är mer subjektiva och kan vara svårare att bedöma, exempelvis patina, symbolvärde och konstnärligt värde

Till dessa grundmotiv som beskrivs ovan kan också förstärkande/övergripande motiv läggas till (Unnerbäck, 2002, s. 11-12). De förstärkande motiven fungerar så att ytterligare motiv ställs mot grundmotiven (Unnerbäck, 2002). Dessa är kvalitet, autenticitet/äkthet och pedagogiskt värde. Sedan sorteras också anläggningen in i hur sällsynt den är, antingen på nationell, lokal eller regional nivå. Denna sortering, skriver Unnerbäck, är en mycket viktig del i värderingsprocessen eftersom en byggnad som är helt unik av naturliga skäl också blir mycket viktig att bevara. I fallet om Zorngården känns detta i allra högsta grad som ett viktigt steg att utveckla och förstå. Det finns bara ett Zorngården, men frågan är om resterande värden motiverar en hög bevarandenivå?

Av dessa grundmotiv samt de övergripande motiven behöver en sammanvägd motivskrivning göras. Denna sammanvägda motivskrivning ska ange vilken eller vilka motiv som är starkast och detta/dessa motiv kommer sedan att ligga till grund för hur man går vidare (Unnerbäck, 2002).

Steg 2:

När en byggnads värden har klargjorts enligt principen ovan behöver ställning tas till hur byggnaden ska bevaras, dokumenteras och vårdas (Unnerbäck, 2002, s. 25).

Kulturhistorisk värdering av bebyggelse rekommenderar en indelning på fyra nivåer; musealt bevarande – som är den högsta typen av bevarandeform följt av två mellanformer, samt den lägsta bevarandeformen som inte ställer högre krav än de som ställs i Plan- och bygglagen eller annan lagstiftning.

Steg 3:

Det sista steget innebär att man överför steg 2 till att fungera praktiskt i verkligheten (Unnerbäck, 2002, s. 25). Det gäller helt enkelt att man utgår från det man kommit

fram till i steg 1 och 2 och överför det till uppföljningsåtgärder. Det innebär att man bestämmer sig för vilket skydd anläggningen borde ha, hur den ska dokumenteras och hur den ska vårdas på olika sätt, enligt Unnerbäck.

Tillägg till Kulturhistorisk värdering av bebyggelse

För att förbättra värderingen av trädgårdar, parker och utemiljöer av olika slag har Maria Flinck gjort ett tillägg till Unnerbäcks skrift ovan (Flinck, 2011). Tillägget består av förslag på begrepp som kan ersätta en del av begreppen i Unnerbäcks lista. Istället för *byggnadshistoriskt värde* kan man använda sig av *trädgårdshistoriskt värde*, istället för *teknikhistoriskt värde* *odlingshistoriskt värde* och så vidare. Detta gör att värderingsmodellen blir mer anpassad till utemiljöer såsom parker eller liknande och i detta fall också trädgårdar. Att värdera landskap är svårare än att värdera byggnader eftersom ett landskap förändras hela tiden. Blommor dör och måste återplanteras, träd växer till sig och blir större. Under årstiderna växlar trädgården också i utseende och det sker en konstant utveckling. Detta skriver bland annat Suneson (2001). En byggnads utseende är mer konstant. Av dessa anledningar har det varit viktigt att även studera Flincks tillägg.

Historik

Det här kapitlet består av två delar; en historikdel om Anders och Emma Zorn samt historik om anläggningen Zorngårdens historiska utveckling inklusive trädgårdens historiska utveckling. I det första avsnittet, *Anders och Emma Zorn*, beskrivs makarna Zorn mer ingående. Texten är indelad temavis för att ge en tydligare bild av makarnas personligheter. Avsnittet beskriver både makarnas karaktärer inklusive vissa milstolpar i deras liv. Emma beskrivs inte lika ingående som Zorn i litteraturen och därför är också denna text någon mer kortfattad när det gäller Emma.

Underrubriken *Anläggningen Zorngården* handlar om Zorngårdens trädgård och utgår från grupper av fotografier som beskriver viktiga skeenden eller företeelser i trädgårdens historia. Fotografierna är grupperade efter vad de föreställer och texten är inom varje grupp kronologisk. Texten *Anläggningen Zorngården* är sålunda inte kronologisk i sin helhet. I texten *Anläggningen Zorngården* beskrivs själva trädgårdens utveckling men också utvecklingen av trädgårdar i Sverige. Viktiga årtal i anläggningen Zorngårdens historia beskrivs; när byggnader tillkommit och när tomten utökats och andra viktiga händelser. Paralleller dras mellan trädgården och samtida ideal för att ge en bild av trädgårdens utseende och stiltillhörighet.

Anders och Emma Zorn

Detta avsnitt syftar till att berätta om vilka makarna Zorn var som personer och vilka egenskaper och karaktärsdrag de hade. Det blir viktigt eftersom trädgården och dess värden, som är detta arbetes huvudsakliga fokus, skapades av makarna Zorn och trädgården var en viktig del i deras liv. Följaktligen blir de två en mycket viktig aspekt i jakten på att förstå och redogöra för trädgården och dess utveckling.

Hem och uppfostran

I *Konstnären Anders Zorn 1860-1920* berättar Birgitta Sandström (2010) om pojken Anders Leonhardsson. Han föddes av Grudd Anna Andersdotter, eller Mona³ som sonen alltid kallade henne, fortsätter Sandström, och kom till världen den 18 februari 1860 i Utmeland som var en by i Mora. Byn låg ett par kilometer från platsen som senare kom att härberga Zorngården. Zorn växte upp utan sin far, som var bryggarmästare i Uppsala, och uppfostrades till stor del av sina morföräldrar på Gruddgården (Sandström, 2010, s. 5).

Zorn skriver själv om avsaknaden av sin far:

”Jag hade tidigt en känsla av att vara en skam för henne (modern), att ha tillkommit utan rättighet och existerande utav nåd – hade ingen far, hette det – var frukten av ett felsteg och att skulden till mitt livs upphov var en tysk bryggarmästare som var i Finland... Det ansågs ju den tiden som den djupaste vanheder att få ett ’oäkta’ barn och man hade skäl att frukta för det värsta för en sådan olycklig.” (Zorn & Brummer, 1982, s. 9)

Zorn började alltså sitt liv på ett sätt som måste ha påverkat honom starkt. Han kände att hans existens var en skam för modern och att han kommit till världen av ett felsteg. Detta måste ha gjort att han känt ett starkt behov av att ta revansch och faktiskt göra något

³ *mona* är dalmål för mamma/mor och uttalas inte som *namnet* Mona (med å-ljud på o:et) utan med o-ljud på o:et

viktigt av sitt liv. Kanske kände han också ett stort ansvar för att göra detta och en önskan om att gottgöra sin mor för att hon låtit honom leva?

Redan som liten fick Zorn hjälpa till i hushållet och på somrarna följa med kullorna till familjens fåbod (Sandström, 2010). Detta präglade säkert Zorn, som i sitt framtida konstnärskap ofta avbildade kvinnor utförande olika hemmasysslor. Zorns egen mor reste iväg för att arbeta i Uppsala och därför hamnade ansvaret att uppfostra honom hos morföräldrarna (Brummer, 1994, s. 23). Brummer skriver att Zorn "kunde falla tillbaka på minnet av att utan reservationer ha upptagits i en familjegemenskap" och att Zorn själv insåg hur viktig denna period i hans liv var (Brummer, 1994, s. 22-23). I framtiden kom han att värdesätta sitt hem väldigt högt och intressera sig för det och sina nära. Zorn skriver:

"Hade av min mors svärmor köpt ett jordstykke invid kyrkan för 500 kr. och dit flyttat det hus i Yvraden som morfar byggt och i vilket min mor hade ärvt en 3:e del. Utvidgade det så jag också skulle få min moder och mormor under samma tak. Någon stoltare fastighetsägare fanns nog ej. Från början fattigare än någon och laglig arvinge till intet var jag nu den rikaste. Flyktingen i främmande land, den hemlöse, ägde nu ett hem för sig och de närmaste. (Zorn & Brummer, 1982, s. 64)

Zorn lycka vid husköpet är inte svår att förstå och huset betydde nog mer för honom än att bara fungera som husrum för sig och sin familj. Han såg antagligen huset också som en symbol för honom själv och det han uppnått. Zorn var konstnär och estetiskt lagd och utseende spelade därför en stor roll. Huset skulle symbolisera hans tankar och värderingar och troligen se representativt ut. Det var ett sätt för honom att visa omgivningen vad han åstadkommit i livet och kopplade säkert till det faktum att han kände sig önskad redan som litet barn.

Följande citat kommer från Zorns egen penna och visar på hans vilja att skapa en bostad som kunde fungera som ett representativt element för hans konst och framgång i livet. I ett brev till Isabella Stewart Gardner 1896 skriver Zorn att han håller på med att bygga om sitt hem till en "presentabel bostad" (Brummer, 1989, s. 16). Detta visar att han faktiskt brydde sig om vad andra tyckte om huset.

Zorn visade redan tidigt sin konstnärliga ådra, berättar Sandström (2010, s. 5), då han redan i unga år karvade och producerade dalahästar då han hade tid över. Han fick chansen att visa upp sina alster på en utställning och efter det kom han in på Konstakademien i Stockholm, berättar Sandström (2010, s. 7)

Zorns kärlekar

Den kvinna som kom att betyda mest för Zorn under hans liv var onekligen frun Emma Zorn, född Lamm. Det var under en av hans beställda porträttmålningar som han stötte ihop med Emma, som var en släkting till den som skulle porträtteras (Sandström, 2010). Då de träffades var situationen så att Emma, som kom från en mycket rik familj, inte kunde träffa Zorn öppet. De bestämde sig för att vänta en period så att Zorn kunde etablera sig ett rykte och skaffa en ekonomisk grund att försörja de båda på.

Zorngårdens guide Anita (A. Holknekt-Andersson, personlig kommunikation, 13 mars, 2012) berättar att paret höll sin förlovning hemlig i fyra år, och eftersom Emmas mamma öppnade och läste igenom hennes brev kunde de inte heller upprätthålla en god brevkontakt. Anita berättar att de under dessa år endast träffades två gånger. Svålas skriver om hur Emma under denna tid "slits mellan sin kärlek till Anders och sin lojalitet

gentemot familjen” (2010, s. 8). Slutligen hade dock Zorn etablerat sig i konstvärlden och de kunde gifta sig år 1885 (Svälas, 2010, s. 9,13). Detta måste ha varit en prövande tid för paret och deras uthållighet visar att kärleken dem emellan var stark. Här syns en bild av Emma och Zorn, nygifta (Figur 3.1).

Figur 3.1. Emma och Anders som nygifta år 1885. Fotot är något beskuret i nederkant. (ZFO 487, Zornsamlingarna)

Emma stöttade Zorn i måleriet på olika sätt och det var ofta släktingar till både Emma och Anders som satt modell för honom och inte minst Emma själv (Sandström, 2010, s. 11). Det har florerat rykten kring Zorn och påstådda kvinnoaffärer och det kanske har varit Zorns alla kvinnliga modeller och tavlor med nakna kvinnor som legat till grund för detta. Det går knappast att ge en historisk bakgrund över Zorn utan att i alla fall adressera ämnet.

Han skriver själv om den första gången han upptäckte motivet kvinnokroppen, åren 1885-87:

”Hur jag just denna sommar kom att försöka mig på vad som ännu är mitt älsklingstema, den nakna kvinnokroppen ute, minns jag ej. Alltid mycket svag för det motsatta könets fågring så långt jag kan minnas tillbaka och likgiltig för mitt eget köns hade jag förstås redan i Madrid 84⁴ börjat måla något i samma stil som Kronbergs jaktnymf, det bästa jag då visste.” (Zorn & Brummer, 1982, s. 54)

I hans självbiografiska anteckningar (Zorn & Brummer, 1982) nämner han ofta modellerna i skrift och beskriver deras utseende och varför han har valt just den som modell. Detta kan mycket väl bara vara ur ett estetiskt perspektiv och likande

⁴ Zorn avser året 1884.

kommentarer finns också om rena naturmotiv. Värt att poängtera är dock att detta är hans självbiografiska anteckningar och inte hans personliga dagbok. Eftersom han var känd redan under sin livstid förstod han nog att många skulle läsa denna text och därför verkar det troligt att han också styrde sina tankar och sina ord med detta i åtanke. Detta gäller kanske ännu mer för kommande citat, här nedan. Någon gång under åren 1896-1902 fick Zorn besök på Zorngården av en kvinna från Paris, Mrs Bartlett, som han råkade se genom fönstret:

”... jag får se henne under den halvt nerfällda rullgardinen sättande upp sitt halmgula ovanligt vackra hår för natten. Inte en tråd på kroppen och vänd mot mig kunde jag ostört beundra en av den vackraste kropp jag någonsin sett och ej underligt om jag blev farligt upptänd, jag liksom andra män vid åsynen av hennes ansikte endast” (Zorn & Brummer, 1982, s. 98-99)

Dock skriver Zorn redan i stycket efter:

”Ej heller underligt om min fru fick skäl till svartsjuka. Mrs B. var sedan med oss i Mora där jag sökte hjälpa upp en sedermera förstörd tavla efter henne och i Stockholm där hon väckte mycket uppmärksamhet för sin skönhet och klädsel. Men strängt taget har min hustru aldrig haft riktiga skäl till ängslan, ty oaktat alla tillfälliga snedsprång har hon alltid ända sedan jag först såg henne stått mitt hjärta närmast. När man bygger sitt äktenskap på varm sympati och aktning, en känsla som har intet med erotik att skaffa, seglar man lätt genom bränningarna och då blir känslan allt starkare med åren.”(Zorn & Brummer, 1982, s. 99)

Slutsatsen blir således att fastän Zorn möjligtvis gjort ett par ”tillfälliga snedsprång” (se citat ovan) var ändå hans kärlek för Emma störst och de hade ett kärleksfullt äktenskap om man får tolka Zorn själv.

Brummer (1994, s. 15) skriver att Zorns kvinnosyn ofta beskrivits som manschauvinistisk och att man ansåg att Zorn skulle ha sett kvinnan som ett sexualobjekt. Brummer tror inte heller att Zorn själv skulle misstycka av en sådan tolkning. Däremot, fortsätter Brummer, skulle man kunna tolka det tvärtom också; som att kvinnan, som oftast skildras på ett speciellt sätt i Zorns tavlor, är en självständig varelse som gör saker medvetet och således inte alls är förtryckt.

Det är svårt att idag göra en tolkning av vad som skett utan att veta alla detaljer och eftersom detta är ett ämne som Zorn troligtvis inte talade eller skrev om öppet kan man bara göra antaganden. Man måste nog också komma ihåg att detta skedde under en tid då man tänkte annorlunda om dessa saker. Det viktigaste från denna diskussion är nog ändå Zorns kärlek till Emma och hans konstnärliga ådra som var en stor del av honom. Dessa två drivkrafter var troligen hans största i livet. Kärleken till Emma bevisade Zorn bland annat genom att tillägna henne ett hjärta i gräsmattan, vilket beskrivs närmare i *Anläggningen Zorngården*. Hans passion för att måla visade han bland annat genom att låta konsten genomsyra hela sitt liv och i alla delar av hemmet. Detta beskrivs mer i bland annat *Zorns konst* och *Samlare*.

Förutom Emma var Zorn också väldigt fäst vid sina husdjur. Han berättar till exempel om den lilla hunden Mouche som var hans husdjur och som han faktiskt begravde i Zorngårdens trädgård under en törnbuske (Zorn & Brummer, 1982, s. 76).

Här får vi en första inblick i hur Zorn använde sin trädgård och det är på ett kärleksfullt sätt han väljer att hylla sin hund genom att plantera en typ av minnesmonument. Paret

ägde ett flertal hundar under sitt liv tillsammans⁵. Varför han väljer en törnbuske förtäljer inte historien och inte heller var den törnbusken ska ha stått. Kanske var det en av rosorna som står vid Ateljén som Zorn menade? Det fanns fler rosenbuskar i trädgården men just dessa vid Ateljén och även två framför den södra entrén är troligtvis de som stått i trädgården längst.

Angående rosor skriver också Brummer. Han skriver om tavlan *Törnsnåret* som föreställer Emma Zorn i Schweizerdalen vid en törnbuske och som tydligt ska haft "ett särskilt affektionsvärde" för Zorn eftersom det påminde honom om deras minnen från Dalarö (Zorn & Brummer, 1982, s. 183). Kan törnbusken ha betytt något särskilt för Zorn eftersom den har en sådan central roll i båda dessa fall? Kan den ha haft ett symboliskt värde för Zorn? Röda rosor symboliserar kärlek och det är inte långsökta att anta att det också var så Zorn resonerade.

En resvan man

Zorn reste mycket i egenskap av konstnär och makarna fick snart efter bröllopet in en livsrytm som gick ut på att vårar och höstar spenderades utomlands och somrarna spenderades i Mora eller Stockholms skärgård (Sandström, 2010). Brummer (1994, s. 49) skriver att orsaken till att Zorn reste så mycket var för att utvecklas i sitt yrke. Zorn reste bland annat till Spanien, England och USA och bodde en längre period i Paris, Frankrike tillsammans med Emma innan de flyttade till Zorngården (Sandström, 2010). Samtidigt som detta hjälpte Zorn i konsten betydde det säkerligen också att han utvecklades som människa och snappade upp för honom nya saker.

I *Arkitektur i Sverige* (Arkitekturmuseet, 2004, s. 53) skriver man att detta resande, som bredde ut sig i Sverige, gav effekter. Eftersom Sverige influerades av så många olika kulturer på grund av resande, tidskrifter och världsutställningar fick människor ett behov av att söka sig tillbaka till de svenska rötterna (Arkitekturmuseet, 2004, s. 53). Detta ledde till att arkitekturen förändrades runt 1900-talet och man hämtade inspiration från Sverige när det gällde hanverkstraditioner, färger och former (Arkitekturmuseet, 2004, s. 53). Denna tendens svepte genom Sverige och Zorn var inte annorlunda. Båda makarna Zorn kände en stark kärlek för sitt hemland och tyckte att det var viktigt att försöka bevara gamla traditioner (Sandström, 2010, s. 39). Eftersom de sett så mycket på sina resor kanske de behövde hävda sina hemtrakter extra mycket. Det är ju oftast så att det är när man är utomlands som man känner sig allra mest svensk.

Som en följd av resandet fick Zorn också idéer till uppfinningar och han var en högst teknikintresserad man (A. Holknekt-Andersson, personlig kommunikation, 13 mars, 2012). På Zorngården finns en rad olika avancerade tekniska apparater eller anordningar, både inköpta på olika resor eller uppfunna av Zorn själv; en mathiss, en för den tiden väldigt avancerad dammsugare, en vattenberedare, en telefon och en vattentoalett.

Zorns konst

Zorn målade porträtt men också tavlor med naturmotiv och särskilt begåvad var han på att porträttera vatten och dess krusningar på vågor, skriver Sandström (2010). Detta tränade han på bland annat på Dalarö, där Emmas familj hyrde ett sommarställe, men

⁵ För mer detaljerad information om hundarna finns ett pappersark på Zorngården som radar upp hundarna, totalt 14 stycken. Vid Mouche står det exempelvis: "Yorkshireterrier" och åren "1896-1909" (B2). Den sista död är 1931 och den första verkar vara just Mouche (B2).

också vid Siljan där Zorn vuxit upp (Sandström, 2010, s. 8-11). Åren efter bröllopet med Emma, berättar Sandström (2010, s. 22,24,31) spenderade makarna utomlands där Zorn upplevde höjdpunkten i sin karriär som konstnär. Han målade tavlorna: *Mme Rikoff*, 1889, och *Natteffekt*, 1895, fortsätter Sandström, och i dem visade han sin skicklighet i att måla porträtt och att skildra ljus. I Paris började Zorn att intressera sig för att måla naket i kombination med naturen runtom, berättar Sandström vidare. Han ville skildra mötet mellan människa och natur och naturen bestod då oftast av ett vattenlandskap där ljuset spelade på vattnet och gav tavlan liv (Sandström, 2010). Kanske tänkte han även på ljusets rörelser i sin egen trädgård på ett liknande sätt?

Man kan förstå av Zorns val av motiv – målningar som avbildar Mora marknad och olika typer av festligheter i hembygden, skogen, vattnet, midsommardanserna - att han älskade sin hembygd. Samtidigt verkar det som att Zorn influerades mycket av den period då han som barn spenderade med kvinnorna i släkten. Många av hans motiv innehåller också kvinnor - och oftast kvinnor som utför en syssla. De badar, tvättar, ror, klär på sig eller vallar kor i skogen, samma sysslor som Zorn säkert upplevt som barn tillsammans med sina släktingar. Sandström (2010, s. 11) menar också att Zorn blev inspirerad av de "vardagstypiska situationer från en livsföring som var Zorn välbekant sedan barnsben". Zorn skriver om den tiden i *Anders Zorn – Självbiografiska anteckningar* (Zorn & Brummer, 1982, s. 10):

"Jag fick tidigt börja göra nytta för mig. Gå de äldre tillhanda i arbetet så långt krafterna räckte, gå med fåren i skogen, ta hem granris och hacka det att strö under korna, hjälpa morfar i smedjan, sy, sticka, m.a.o. taga hand vid allt arbete och hantverk och sedan på kvällen få låna morfars kniv och skära till en början i bark tvåbenta hästar..."

Zorns skicklighet i att måla porträtt säger en del om honom som person. För att kunna fånga en persons själ och levandegöra ett porträtt krävs det insikt om personen man avbildar och förmågan att se vad som gör just den personen speciell. Angående naturmotiven skriver Zorn mellan åren 1885-87:

"Jag gav mig aldrig tid att mycket tänka på andras konst - kände att ville jag bli något måste jag med allt intresse och energi gå lös på naturen den jag älskade och av vilken jag ville stjäla dess hemlighet och skönhet." (Zorn & Brummer, 1982, s. 46)

Anita (A. Holknekt-Andersson, personlig kommunikation, 13 mars, 2012) berättar att Zorn i sitt eget hem hade en känsla för symbolik. I Zorngårdens matsal på takbjälkarna målade han ugglor, flera stycken, i en kurbitsliknande teknik och dessa ugglor, fortsätter Anita, ska ha symboliserat Zorn själv. Han såg sig själv som en "nattvakande iakttagare", menar hon. Även färgen rött symboliserade Zorn, fortsätter hon.

Rosor har tidigare i texten nämnts som en av Zorns favoritväxter, kanske på grund av att de gav honom minnen av Dalarö och Emma, och de verkar ha ett symbolvärde för honom. Zorn skapade, på makarnas silverbröllopsdag, en hjärtstruktur i gräsmattan till Emma som skulle symbolisera hans kärlek till henne. I hjärtats övre del planterades röda rosor. Hans hund Mouche begravdes också under en rosenbuske i trädgården. Hjärtan, rött, rosor, kärlek. Dessa ord verkar för Zorn höra samman med Emma.

Fastän Zorn hade en stor kärlek för naturen nämner han inte sin egen trädgård mer än ett par gånger. Han nämner till exempel en gång då han fick besök av Prins Eugen:

”Prins Eugen var min gäst denna vinter någon månad. Han målade från fönstren i huset vinterstämningar, ypperliga i färg och karaktär, dem han sedan gav mig” (Zorn & Brummer, 1982, s. 122)

Zorn nämner aldrig själv att han gjort någon liknande tavla eller en tavla som föreställer hans egen trädgård. Då man besöker Zorngården syns Eugens tavlor på väggen i Prins Eugens rum. Motivet finns till viss del kvar men har förändrats något sedan prins Eugen avbildade det.

I Zorns texter i *Självbiografiska anteckningar* (1982) nämns inte heller interiören på Zorngården mer än flyktigt. Det som nämns är främst Zorns flertalet resor i USA och Spanien bland annat i koppling till konsten. Han beskriver motiven, modellerna och hur det kom sig att han valde att göra just de motiven som han gjorde. Han beskriver också människorna runt omkring honom och vad han tycker om dem. Makarna Zorn skrev ett testamente för att förhindra att dessa anteckningar skulle publiceras förrän femtio år efter Zorns död (Zorn & Brummer, 1982, s. 256).

Museitankar

Under en av Zorns resor i USA då han var där tillsammans med Emma mötte han en excentrisk äldre dam med ett stort konstintresse – Isabella Stewart Gardner – som uppförde ett museum i Boston (Sandström, 2010, s. 31). Detta museum var, fortsätter Sandström, samtidigt som det var ett museum, också Isabellas hem och i museet visade hon all den konst som hon som konstsamlare samlat på sig under åren. Detta möte med Gardner inspirerade makarna Zorn då de ”så småningom började umgås med egna museitankar” fortsätter Sandström.

Troligen spelade detta möte en stor roll för hur makarna sedan såg på sin egen gård hemma och tänkte inför framtiden, och eftersom makarna Zorn aldrig fick barn tänkte de förmodligen att deras arv kunde gå vidare i form av en museiverksamhet som också kunde visa Zorns konst för omvärlden. I *Zorngården – ett konstnärshem* skriver Hans Henrik Brummer (1989, s. 3) att Zorn började planera för att uppföra ett museum och en skulpturateljé i samband med att han arbetade med ett monument över Engelbrekt. Skulpturateljén, fortsätter Brummer, blev aldrig förverkligad men planerna för ett museum övergavs inte. Någon gång mellan åren 1906-1911 reflekterade Zorn i sina anteckningar under en resa i USA om vad som skulle vara intressant för eftervärlden att veta om honom (Zorn & Brummer, 1982). Han funderar bland annat över vilka minnen han borde fokusera på och att vissa minnen inte borde berättas men kan vara viktiga ändå.

Det är en intressant tanke att Zorn redan innan sin död tänkte mycket på eftervärlden och vad han skulle lämna efter sig. Kanske blev det extra viktigt för honom att efterlämna något eftersom han aldrig fick några barn som kunde föra hans arv vidare på ett naturligt sätt. Efter Zorns död arbetade Emma mycket med att färdigställa Zorns museidrämmar, berättar Anita (Holknekt-Andersson, personlig kommunikation, 13 mars, 2012). Det blev hennes livsuppgift på många sätt, att köpa tillbaka tavlor, iordningsställa och inviga museet till Zorns ära, fortsätter Anita (se introduktionskapitlet för plan över anläggningen Zorngården).

Det var en nära vän till paret som ritade museet; Ragnar Östberg, och Anders Diös, en framstående Morabo, som byggde det (Diös, 1960, s. 22). Anders Diös citerar ett brev som han fått från Emma den 18 februari 1938:

”Kära ingenjör Diös.

Sedan vi nu fått i vår ägo den mark, som erfordras för Zornmuseets byggande, är min önskan att börja arbetet så snart omständigheterna medgiva. Professor Ragnar Östberg har enligt min varma önskan lovat bli Zornmuseets arkitekt. Nu ber jag Er bli dess byggmästare. Som medarbetare utom Professor Östberg får Ni Professor Gerda Boëthius som kontrollant och representant för den museala sakkunskapen. Jag hoppas visst att få vara med om att bygga och inviga Zornmuseet. Men då ingen vet något om sin livslängd har jag bett mina utredningsmän, Statsrådet K.G Westman och Generalkonsul Olof H. Lamm tillsammans med Er tre se till att alla mina önskningar bli uppfyllda. Professor Gerda Boëthius förenar sig med mig i många hälsningar.

Er tillgifna,
Emma Zorn”
(Diös, 1960, s. 33)

Diös (1960, s. 34). skriver att arbetet med att få till en bra tomt till museet var invecklat och det krävdes att man köpte upp flera gårdar som låg på den plats som man ville ha Zornmuseet på. Man breddade också vägen framför Zorngården (då hette den Lisselbyvägen) och detta, menar Diös, ”var till välsignelse till köpingen, som därmed också fick Lisselbygatan breddad och den vackra utblicken över Hemulån och bergen frilagd” (1960, s. 36).

Intresset för hembygdsvård

En ytterligare ledtråd som kan förklara varför Zorn och Emma skapade ett museum av sitt hem var det faktum att paret ägnade sig åt hembygdsvårdande verksamheter (Brummer, 1989, s. 3). Mora betydde mycket för paret och de intresserade sig för bygdens välgång på olika sätt (Sandström, 2010, s. 39). Emma grundade flera olika inrättningar, fortsätter Sandström, såsom ett bibliotek, ett barnhem och Mora hemslöjd och makarna tillsammans lade grunden för en folkhögskola som startade att undervisa 1907. Anders Zorn, berättar Sandström vidare, undervisade i teckning och Emma i hembygdsvård och tillsammans donerade de också pengar till en rad olika organisationer såsom Svenska Akademien och Västmanland-Dala nation i Uppsala.

I ett brev till en Thyra Quensel skriver dock Emma:

”Nå, det pittoreska kan jag mycket väl se men jag kan inte leva och verka för forntiden. Sânt ligger alls inte för min röst, och det gör att jag bestämt utgått ur Dalarnas Hembygdsförenings nämnd sedan den blivit endast en fornforskarförening.” (Brummer, Zorngården - ett konstnärshem, 1989, s. 7)

Här får vi en ny bild av Emma där man kan se att hon inte verkar stödja all typ av bevarande. Den pittoreska stilen verkar ha legat henne närmast hjärtat och när hon befarar att dalarnas hembygdsförening fokuserar på ”fel” tidsperiod i historien blir hon irriterad och drar sig ur. Brummer förklarar det med att det var ett sätt för henne att hålla distans till omvärlden (Brummer, 1989, s. 7). I *Emma Zorn* skriver Svålas (2010, s. 11) angående ovanstående citat av Emma att hennes intresse för hembygden aldrig försvann men att hon senare i livet blev tydligare i sitt sätt att hävda sin bakgrund. Svålas menar alltså att Emma ville visa sig självständig och som en kvinna med egna värderingar och tankar. Hon var Zorns fru men också sin egen individ och hon visade det genom att ta ställning.

Kanske var det dock så enkelt att det faktiskt var en viss stil och en viss tidsperiod som hon fann intressant och eftersträvansvärd och att det var därför som hon agerade som hon gjorde? Av Anita (A. Holknekt-Andersson, personlig kommunikation, 13 mars, 2012) framträder bilden av Emma som en omtänksam kvinna. Anita berättar att tjänstefolket på Zorngården alltid hade det mycket bra och att jobba för paret Zorn var ett eftertraktat yrke i Mora. Tydligen fick tjänstefolket lön efter behov och därför hade Emma alltid nära kontakt med dem. De fick också bland annat fri tandvård i arbetet, fortsätter Anita, och de fick dessutom äta av samma mat som gästerna de serverade.

Brummer (1994) skriver att Zorn såg som sin uppgift att rädda allmogekulturen från att försvinna och Zorn publicerades år 1900 i en tidskrift under rubriken *Konstnärshem i Dalabygd*:

”Här, i de uråldriga sedernas hemvist, har skett samma omvälvning, som annorstädes i vårt nordliga Sverige. Med pietism, skogsförsäljning, nytt kommunikationsväsen och därmed följande s.k. civilisation har nya levnadsvillkor skapats och all tradition av gammal hemslöjd och konst försvunnit” (Brummer, 1994, s. 238)

I denna artikel beskrivs tydligt de skäl som Zorn hade för att vurma för det gamla.

Samlare

Zorn var inte bara intresserad av sin egen konst utan ägnade mycket tid åt att samla konst och föremål gjorda av andra. Anita (A. Holknekt-Andersson, personlig kommunikation, 13 mars, 2012) visar till exempel Zorns stora Rembrandtsamling i det stora sällskapsrummet på övervåningen av Zorngården och berättar att Rembrandt var en av Zorns förebilder. Även grekiska statyer, små etruskiska miniatyrfigurer, mängder av olika porslin, kläder, silver, tyger och målningar med mer finns att se på Zorngården idag som visar på Zorns stora intresse för kultur och samlarobjekt. Som bevis på detta finns också en uppsjö olika böcker som beskriver Zorn och alla hans intressen såsom konst, hemslöjd, dans, musik med mera.

Anläggningen Zorngården

Texten *Anläggningen Zorngården* består av flera delar som inleds med en övergripande redogörelse över anläggningen Zorngårdens byggnader, *Byggnader och tillbyggnader under åren*. Den andra texten, *Zorngårdens interiör och arts and crafts-rörelsens intåg i Sverige*, beskriver arts and crafts-rörelsen samt Zorngårdens interiör mer i detalj. Efter det, i den tredje texten *Arkivstudier av Zorngårdens trädgård*, beskrivs Zorngårdens trädgårds historia utefter fotografier och räkningar från Zorngårdens arkiv. Dessa avsnitt beskriver trädgårdens vegetation och struktur och hur trädgården förändrades stegvis över åren. Kompletta växtlistor finns som bilagor i slutet av arbetet under *Växtlistor*. Resterande delar av kapitlet beskriver Zorngårdens trädgård utifrån fotografier och olika aspekter indelat efter fotografiernas motiv.

Byggnader och tillbyggnader under åren

I avsnittet nedan beskrivs kort Zorngårdens byggnader och när de tillkom. Som hjälp finns en situationsplan (Figur 3.2) på motstående sida där den vita numreringen på planen överensstämmer med numreringen inom parentes i texten nedan.

År 1886 förvärvade Zorn en tomt genom sin mors nya make Skeri Anders Anderssons mamma (Brummer, 1989, s. 4). Tomten låg invid Mora kyrka och på tomten fanns redan **trösklada, stall och ladugård** (1). Det **hus** (2) där Zorn vuxit upp i området Yvraden i Mora förflyttades och placerades på denna tomt invid kyrkan, fortsätter Brummer. Orsaken till att makarna Zorn kunde förvärva denna tomt och byggnad, berättar Brummer vidare, var en överenskommelse som man gjort som innebar att Grudd Anna med familj fick bo kvar i huset och att huset skulle delas upp mellan de två familjerna.

I cirka tio år bodde Grudd Anna med familj i huset medan makarna Zorn endast använde huset som sommarbostad (Brummer, 1989, s. 4). Då paret flyttade till Mora permanent år 1896, fortsätter Brummer, byggde Zorn ett nytt hus till Grudd Anna, eller mona som ju Zorn kallade henne, medan makarna flyttade in i det stora huset. Zorns mors nya hus kommer att i fortsättningen kallas **Gula Huset** (3) eftersom detta är det namn som Zorngårdens personal använder idag. I litteraturen kallas det monas hus. Det tillkom ytterligare byggnader på tomten. Redan år 1892 uppförde Zorn ett härbre på tomten, **Vikahärbret** (4), som härstammade från år 1605 (Brummer, 1989). Zorn byggde till det stora huset med en **tillbyggnad i timmer i öster** (5) som stod färdigt 1897, berättar Brummer, och året efter uppfördes en byggnad på tomten i form av en **timmerstuga** (6) som användes som ateljé; "Ateljén".

Norr om Ateljén uppförde Zorn **Risaloftet** (7), en timmerbyggnad från 1500-talet, som Zorn fått i gåva av sin vän Oskar Schollin (Brummer, 1989). Paret **utökade också sin tomt** (8) år 1907 och skapade i samband med det året därpå en **ny infart via ett lider** (9), en öppning, i ladan samt försåg ladan med faluröd panel, fortsätter Brummer. Detta år byggde man även till huvudbyggnaden med **en våning till** och taket fick ett nytt, brantare, utseende (Brummer, 1989). År 1909 uppförde Zorn statyn **Morgonbad** (10) i trädgården samt statyn **Fontänfigur** (11) utanför Ateljén (Brummer, 1989).

År 1910 slutförde Zorn boningshusets utseende med att smycka framsidans dubbelfönster med en **relief av trä** föreställande Sankt Görans strid med draken samt att **omskapa gräsmattans form** till ett hjärta (12) (Brummer, 1989).

Efter Zorns död tillkom ytterligare två byggnader; **Zornmuseet** (13) år 1939 på Stallängans baksida i väster på tomten samt Zornmuseets **modernare tillbyggnad** (14) år 1996 (www.zorn.se, 12-04-16). I samband med en upprustning 1983-84 målades också exteriören gul såsom den var ursprungligen (Brummer, 1989, s. 31).

När det gäller byggnaderna på Zorngården talar jag med Stig. Stig har lagt om samtliga timmertak på Zorngården och berättar om när han lade om taket på Ateljén (S. Öhman, personlig kommunikation, den 12 mars, 2012). Det var extra svårt, berättar han, eftersom gavarna var gjorda på ett avancerat sätt och Stig ville rekonstruera gavarna på samma sätt. Han berättar att han inte direkt fått några direktiv om hur han skulle gå tillväga men att han har känt själv att han ville återskapa taken så nära originalen som möjligt. Nedan syns baksidan av Vikahärbret som Zorn lät uppföra under de första åren på tomten.

Zorngårdens interiör och arts and crafts-rörelsens intåg i Sverige

Arts and crafts-rörelsen kom till Sverige under början av 1900-talet (Wilke, 2006). I trädgården innebar detta att interiören förlängdes ut i trädgården och man skapade rum. Carl Larsson blev en talesperson i Sverige för denna stil, och hans bilder av sitt och Karins hem spreds i skriften *Ett hem* (Wilke, 2006). Samtidigt myntades också begreppet konstnärshem som innebar att hemmet blev ett helt koncept för de kulturpersonligheter som ägde dem (Bergström & Nolin, 2004). Konstnärshemmen präglades av ett helhetstänk som baserades på en enkel levnadsstil och ett estetiskt tänkande (Bergström & Nolin, 2004). En mer utförlig beskrivning av begreppet konstnärshem samt fler exempel på sådana finns under *Bilagor* i slutet av arbetet under rubriken *Förra sekelskiftets konstnärshem*.

Det var inte bara Carl Larsson som anammade den nya arts and crafts-stilen. Brummer (1989, s. 6) är inne på samma spår och skriver att Zorn liksom sin kollega Carl Larsson också var en företrädare för arts and crafts-rörelsen. Han skriver att Zorngårdens exteriör har mycket gemensamt med den ”engelska lantvillan, the country house”.

Brummer skriver att Zorngårdens interiör framför allt var inspirerad av fornnordisk arkitektur men på ett friare sätt än sina föregångare i samma stil som hade en större detaljrikedom (Brummer, 1989, s. 5). Denna beskrivning av Zorngårdens interiör ger en bild av hur Zorn resonerade då han skapade sin boendemiljö. Men samtidigt som Zorn gillade det traditionella och ursprungligt nordiska är intrycket ändå att han ville skapa sin egen miljö med en personlig hållning till den. Han blandade olika kulturer och stilar och skapade därmed en egen stil i och med de samlingar han hade och de objekt som utgjorde hans boendemiljö. Detta tillvägagångssätt liknar också Carl Larssons mycket och är ett av kännetecknen för arts and crafts-rörelsen.

Zorns intresse för hemmet var ibland så stort att han var beredd att ta risker och han trodde starkt på sina idéer. Det bevisar Brummer då han skriver att ”Timmermännen från Färnäs lär ha skälvt i knävecken, när de långt efteråt beskrev hur åsarna hissades upp och sparrarna saxades” om hur tillbyggnaden av den timrade salongen kom till (Brummer, 1989, s. 5). Zorn hade varit bestämd med hur tillbyggnaden skulle uppföras fastän det inte var på traditionellt manér rent byggnadstekniskt och det hade tydligen gjort timmermännen oroliga (Brummer, 1989).

Huset hade – och har fortfarande – flera olika temainredda rum, exempelvis den ”Nordiska hörnan” samt Emmas bibliotek (Sandström, 2010, s. 36). Inne i Zorngården går det fortfarande att se det hem som Zorn levde i och det är i mycket gott skick än idag. Av de många rum som finns har flera av dem en egen karaktär och egen färgkomposition. Vissa rum är ljusa och soliga och påminner om Carl Larssons hem medan andra är mörka och dova med en mer rustik känsla. Många rum binds ihop naturligt och ligger på rad. För att nå många av rummen behöver man passera flera rum. Det gör att rummens olika storlekar och uttryck förstärks och då man till slut kommer till den stora salen i öster ovanför huvudingången möts man av en imponerande rymd. Den kunde knappast ha upplevts så storslagen om man inte precis innan rört sig i en lång, mörk och innesluten korridor och trappa med få fönster. Det märks att hemmet är väl genomtänkt och planerat för att skapa starka intryck.

Här nedan syns den stora salen och fönstret som vetter mot norr och Hemulån (Figur 3.4).

Figur 3.4. Ar 2012. Sällskapsrummet på Zorngården taget åt norr, utsikt över Hemulån. Här syns det personliga uttryck som Zorn skapade i sitt hem och hans stora samlingar av konst och äldre föremål. (Foto: Elin Öhman.)

Detta beskriver alltså Zorngårdens interiör. Fanns det då i trädgården en liknande tanke? När det gäller trädgården säger inte litteraturen mer om Zorns påverkan av den än att han gjorde ett utkast till den i samband med markförvärvet 1907 (Brummer, 1989, s. 24). Brummer skriver också att Zorn "lätit trädgårdsgångarna löpa fram i ett böljande mönster" (Brummer, 1989, s. 24). Detta kan tolkas som att Zorn faktiskt låg bakom en del element i trädgården. Det är också känt att han anlade hjärtstrukturen i gräsmattan. Kanske var det så att han låg bakom hela den struktur som trädgården kom att få efter markförvärvet?

Brummer är dock tveksam till huruvida Zorn var delaktig i trädgårdens utformning (H.H. Brummer, personlig kommunikation, den 11 april, 2012). Brummer berättar att Zorn förvisso varit mycket intresserad av stadsbyggnad och att han lade sig i debatten om byggnationerna vid Mora strand. Han var också, fortsätter Brummer, i och med resandet kanske mer intresserad av trädgårdar än Emma var. Däremot hade man i Mora en tradition av att trädgården endast bestod av ett "gårdstun"⁶, och Brummer tror att paret Zorn främst var intresserade av det praktiska som rörde trädgården. Odlingsytor och potatisland gav köket råvaror och Brummer berättar att Emma var mycket matlagningsintresserad. Hon ska till och med ha skrivit kokböcker och lärde upp sin personal i matlagning. Brummer tror också att Zorns mamma, Mona, kan ha varit inblandad i trädgårdens utformning. Detta angående Monas intresse och medhjälp i trädgården frågar sig även Annika Lindgren. Annika tror att Mona och hennes familj mycket väl kan ha hjälpt till mycket i trädgården och då främst i nyttoodlingsdelen (A. Lindgren, personlig kommunikation, den 23 april, 2012).

Huruvida trädgården är ett exempel på den tyska stilen, arts and crafts-stilen eller något helt annat diskuteras vidare i avsnittet *Arkivstudier av Zorngårdens trädgård* nedan. Där kommer trädgårdens utformning, utseende och eventuella inspirationskällor till den att undersökas baserat på fotografier, räkningar samt litteratur.

⁶ = ungefär som gårdsplan

Arkivstudier av Zorngårdens trädgård

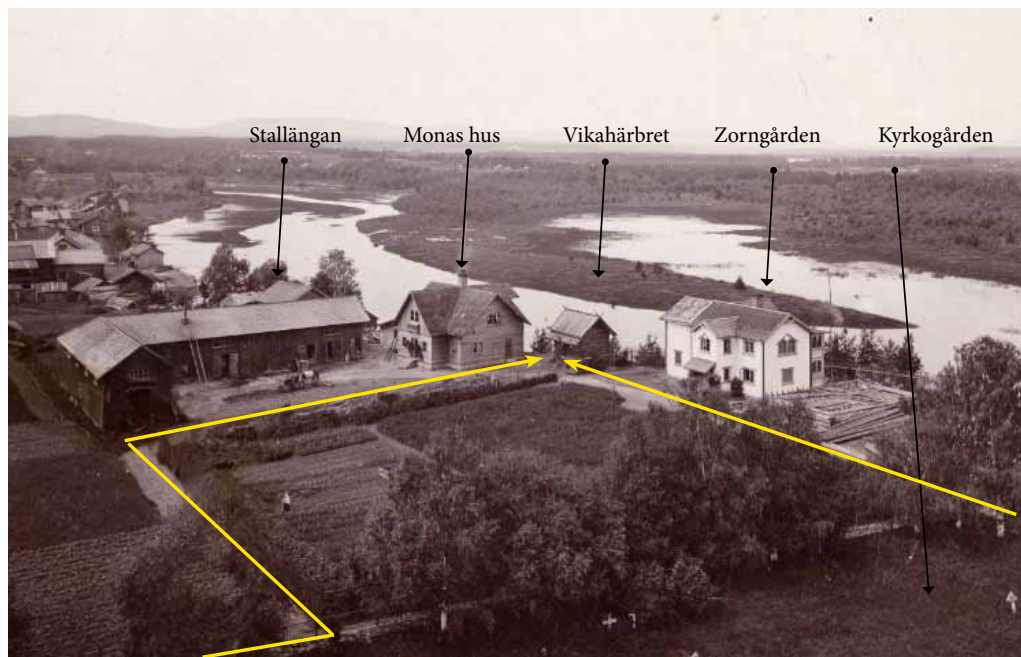
Avsnittet *Ur ett fågelperspektiv* nedan följs av fler avsnitt indelade efter fotografiernas motiv. Inom varje motivgrupp är fotografierna kronologiskt ordnade. Årtalen som står angivna och som också fungerar som rubriker är de årtal som står på fotografierna, noterat av personal på Zorngården. Ibland är inte de exakta åren kända och då står ett spann mellan de år som man tror att det gäller.

Ur ett fågelperspektiv

Av ett antal fotografier tagna från kyrktornet bredvid Zorngården eller flygfoton kan man skapa sig en övergripande uppfattning över trädgårdens utveckling i övergripande struktur och utseende.

År 1895:

Brummer skriver om trädgården att den ursprungligen, innan Zorns inflyttning, hade en "lantlig karaktär" och utgjordes av en åker bestående av den typiskt "lätta, starkt sandblandade älvbrinksjorden" (Brummer, 1989, s. 24). Jordmånen påverkade säkerligen växtvalet i trädgården, och Brummer berättar (H.H. Brummer, personlig kommunikation, den 11 april, 2012) att vegetationen norr om Zorngården längs med älvstranden planterades i syfte att motverka erosion. Det var främst tallar som planterades, berättar Brummer.

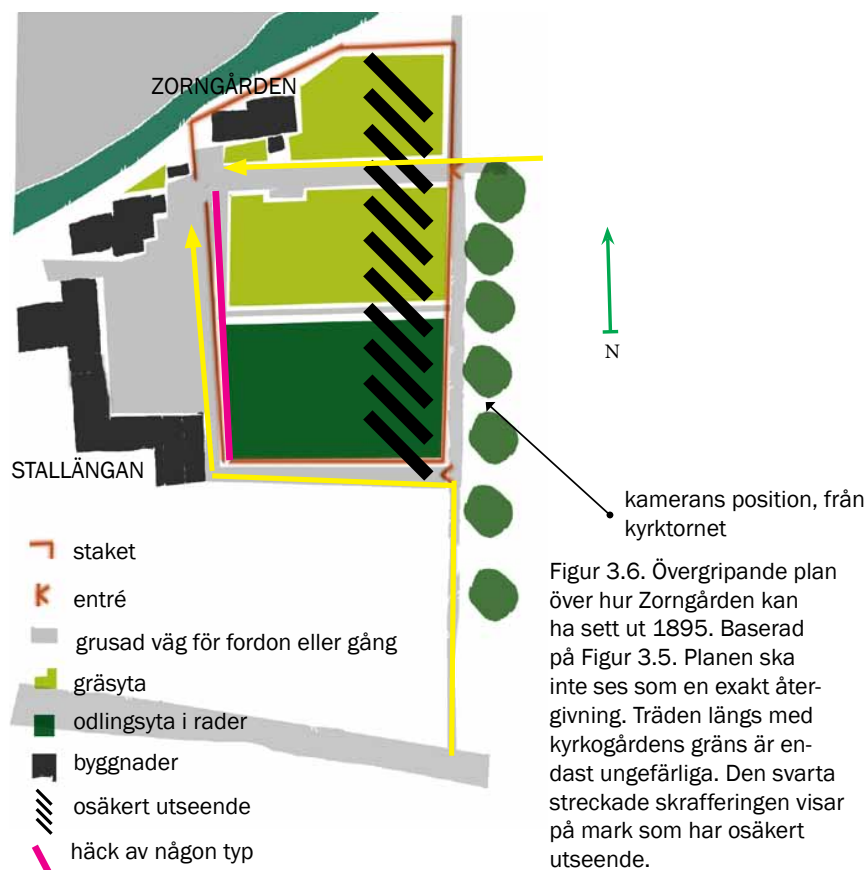

Figur 3.5. År 1895. Från vänster till höger i bilden: Stallängan, Monas hus (Gula Huset), Vikahärbret, och slutligen Zorngården. I förgrunden syns en del av Mora kyrkas kyrkogård med en björkrad som gränsar mot Zorngården. De gula markeringarna visar Zorngårdens två entrévägar. Bakom Zorngården syns Hemulån och söderut, framför Zorngården, åkermark. I fjärran syns fjällen. Fotot är taget från kyrktornet sydöst om Zorngården. (ZFO 3931, Zornsamlingarna)

Vi kan se i fotot att trädgården sträcker sig fram till Stallängans södra del. Öster om Zorngården syns virke och/eller byggnadsställningar inför byggandet av timmerdelen av huset. Söder om Zorngården, på framsidan, finns en stor rektangulär gräsyta. Ytterligare lite längre söder om Zorngården och fram till slutet av tomten finns en yta som används för odling av nyttoväxter och man ser tydligt odlingsraderna. Skogsremsan bakom Zorngården ner mot Hemulån är relativt låg och ser ut att bestå av tall och gran.

Direkt framför Zorngården passerar en väg. Vägen fortsätter mot västerut Stallängen och breddar sig till en mindre gårdsplan framför denna. Mellan Zorngården och Vikahärbret finns en mindre gräsyta med två upp trampade stigar. Runt den rektangulära gräsytan framför Zorngården finns stigar som leder till odlingsytan från huset. Dessa stigar följer ett rektangulärt mönster. Se Figur 3.6 nedan som ger en förenklad bild av trädgården som visades i föregående foto! Som avskärmning mot Stallängen och Gula Huset finns en häck, cirka en meter hög. Det finns också ett staket med en grind i höjd med Vikahärbret. Staketet är av en enkel karaktär. Bakom staketet har man någon typ av oordnat upplag för plankor och byggmaterial. För att ta sig in på Zorngården behöver man köra in på vägen som gränsar till den södra delen av nyttoodlingen och sedan köra åt höger för att komma in på gårdsplanen framför Stallängen. Det går också att komma in från öster från kyrkans håll (se de gulmarkerade pilarna i Figur 3.6).

I detta läge finns inte mycket till trädgårdsstil att tala om. Trädgården består i huvudsak av två delar; nyttoodlingen i söder och den stora gräsytan närmast huvudbyggnaden, båda rektangulära till formen. Troligtvis har gångvägarnas dragning uppkommit som ett resultat av ett behov att ta sig till nyttoodlingen från huset. Gräsytan är eventuellt inte en gräsyta utan ytterligare en odling av något slag eller en ängsyta med tanke på att vegetationen ser relativt hög ut, kanske strax under en halvmeter.

Figur 3.6. Övergripande plan över hur Zorngården kan ha sett ut 1895. Baserad på Figur 3.5. Planen ska inte ses som en exakt återgivning. Träden längs med kyrkogårdens gräns är endast ungefärliga. Den svarta streckade skrafferingen visar på mark som har osäkert utseende.

I slutet av 1800-talet blev det mer accepterat att som rik och välbärgad söka sig till naturen och leva där permanent istället för att bo i städerna (Wilke, 2006, s. 13). Troligtvis kom möjligheten att flytta och att köpa tomten vid ett passande tillfälle i Zorns liv men han hade kanske om inte möjligheten öppnat upp sig ändå hamnat i Mora med tanke på sin kärlek till bygden. Dalarna blev dock, som redan nämnts, en representativ bild för hela Sverige, och man ansåg att det var det ursprungliga Sverige (Wilke, 2006, s. 66). Det är också en aspekt som måste vägas in i ekvationen och som kanske bidrog till att Zorn valde att bosätta sig i Mora.

Han skriver i sina självbiografiska anteckningar:

”I Stockholm har ej god smak och konstnärlig känsla någon plats. Nej, där får man lov att vara ingenjör för att ha något att säga” (Zorn & Brummer, 1982, s. 151).

Av detta kan man utläsa att Zorn troligen inte kände sig helt hemma i större städer eller bland folk som han tyckte hade en hög utbildning. Han kände sig förmodligen som en helt vanlig man och han visste hur det var att vara fattig och hemlös. Samtidigt verkar det också som att Zorn som konstnär hade åsikter om Stockholm och kanske inte höll med om den konstnärliga stilen eller det tankesätt som rådde där.

År 1903-1908

Av fotot, från någonstans mellan 1903 och 1908, att döma ser vi att tillbyggnaden av timmer som skulle fungera som sällskapsrum nu har tillkommit (Figur 3.7). Den stod färdig 1897 (Brummer, 1989, s. 16). Tillbyggnaden gjordes till det befintliga huset åt öster mot kyrkan och bestod i en timmerkonstruktion som utökade husets yta avsevärt. I bottenplanet innebar tillbyggnaden fler rum men möjliggjorde också en huvudentré. Övervåningen utgjordes av ett stort sällskapsrum med högt i tak (Brummer, 1989).

Fotot (Figur 3.7) visar att trädgården genomgått en del förändringar sedan år 1895. På den öppna gräsyten söder om huset har fruktträd planterats. Skogsvegetationen norr om huset har också växt sig något högre. Det går också att se att Ateljén har tillkommit och upptar yta öster om Zorngården.

Efter utökningen av tomten 1907 skriver Brummer att det ”gradvis växte fram en villaträdgård” som bestod av ”potatisland, bärbuskar, hallonhäckar, äppelträd och andra nyttoväxter” (Brummer, 1989, s. 24). Utöver dessa nyttoväxter, fortsätter Brummer, fanns även rabatter som främst bestod av ”enkla, mest perenna växter med färgstarka blommor och rosenbuskar”. Det verkar alltså som att den initiala trädgården som skapades var en enkel trädgård med fokus på odling och kanske ett mål om att vara relativt självförsörjande. Efter diskussion med Brummer (H.H. Brummer, personlig kommunikation, den 11 april, 2012) verkar det dock som att paret Zorn även beställde mycket grönsaker och ingredienser till köket från Stockholm som levererades med tåg till Mora. Detta bekräftas av Annika (A. Lindgren, personlig kommunikation, den 23 april, 2012).

Figur 3.7. År 1903-08. Zorngården ur fågelperspektiv fotograferat från kyrktornet. I fotots nederkant syns en drivbänk bland annat. (ZFO 3936, Zornsamlingarna)

Är denna första trädgård ett bevis på att paret influerats av den tyska stilen snarare än arts and crafts-stilen? Den tyska stilen höll på att ebba ut i Sverige då makarna Zorn flyttade till Zorngården men hade varit dominerande under Zorns uppväxt. Den tyska stilen var ett hopkok av det man bäst gillade (Wilke, 2006). Wilke skriver att det var bjärta färger i rabatterna, färgade bladverk, exotiska växter i urnor och rundade eller ovala gräsytor med vindlande gångar.

Från fotot (Figur 3.7) går det inte att se dessa bjärta färger eller exotiska växter på grund av snön och årstiden men strukturen och formen på trädgården vittnar om en relativt stram och funktionsenlig stil som inte stämmer överens med den tyska stilens mjuka gångar. Däremot visar bilden nyttoodlingen som också syntes på fotografiet från år 1895. Wilke skriver att nyttoodlingarna blev populära i och med den tyska stilen och att dessa odlingar gärna kunde vara mer rätvinkliga och funktionella i stilen (Wilke, 2006, s. 42) precis som det går att se från Figur 3.7. Wilke skriver också att de grönsaker och växter man odlade drevs upp från frö från år till år och att drivbänkarna kom på modet igen (Wilke, 2006, s. 43). Sådana drivbänkar går att se från Figur 3.7 nedan i den södra delen av gräsmattan framför Zorngården. Arts and crafts-idealet menade inte att odlingen skulle fungera på ett praktiskt sätt som den tyska stilen utan att den var ett pittoreskt inslag i trädgården (Wilke, 2006, s. 89). Troligtvis var detta stadium av trädgårdens utveckling inte inspirerad av någon särskild stil utan snarare ett resultat av ett praktiskt behov som i detta fall var nyttoodlingen. Gångarna har utvecklats sedan föregående fotografi och i mitten av den nordligaste ytan är gångar etablerade i en triangelformad struktur.

På fotografiet från 1920-talet (Figur 3.8) syns paret Zorns nya och betydligt större tomt i och med att de köpte upp tomten söder om den ursprungliga tomten år 1907 (Brummer, 1989). Den kanske mest markanta förändringen sedan föregående foto är gräsytan söder om Zorngården som nu har blivit formad som ett hjärta och en ny struktur som formar trädgården. Istället för det kantiga och rätvinkliga grusgångarna och gräsytorerna är nu dessa rundade och följsamma. Häckar har planterats som skapar flera rum av olika storlek.

Hjärtat i gräsmattan är intressant. På makarna Zorns silverbröllopsdag, berättar Anita, gav Zorn Emma en gåva i form av ett hjärta som formades i gräsmattan (Holknekt-Andersson, personlig kommunikation, 13 mars, 2012). Detta var tjugofem år efter bröllopet 1885, alltså år 1910. Även stensättningen framför entréerna på Zorngården är lagda som hjärtan, fortsätter Anita. Detta var ett tecken på hur mycket Zorn älskade sin fru men samtidigt ett sätt att hälsa parets gäster hjärtligt välkomna redan vid dörren.

Figur 3.8 på visar en trädgård med fler växter och en helt ny struktur. I hjärtstrukturens södra spets leder en gång som sneddar över trädgården i sydöstlig riktning. Ett eller flera barrträd i form av granar har tillkommit och flera nya träd har planterats. År 1909 (R09:1) beställdes ett antal barrträd; två typer av ädelgranar, pichtagran, balsamgran samt blågran. Det är troligtvis en av dessa granar som syns öster om Stallängan. Längs med gångarna växer låga häckar av rosor och hallon. Vad gäller odlingsytan går det inte att se på denna vinterbild hur de ser ut. Frukträderna som stod på den rektangulära gräsytan i Figur 4.12 har till viss mån sparats i den nya hjärtformationen. Det går också tydligt att se att lidret i Stallängan numera används som infart till Zorngården.

Om trädgården skriver Brummer att "trädgårdens karaktär har kunnat bibehållas och i stort sett återgår dess mönster på utkast vilka Zorn gjorde i samband med 1907 års markförvärv" (Brummer, 1989, s. 24) och menar då att det nya tillförvärvet liksom den ursprungliga tomten då Brummer skrev detta år 1989 är så gott som samma som det var på Zorns tid. Brummer fortsätter och skriver att Zorn har "låt trädgårdsgångarna löpa fram i ett böljande linjemönster" (Brummer, 1989, s. 24). "Från den nya entrén i tomtens sydöstra hörn vid Morkarlbyvägen har gången dragits i en diagonal rörelse mot trädgårdens mitt. Här delar den sig i två gångar vilka omsluter en hjärtformad gräsmatta" (Brummer, 1989, s. 24). Brummer syftar kanske på just denna bild över trädgården, den från 1920-talet?

Just denna version av trädgården under 1920-talet kan kanske också ses som den mest "rätta" versionen av trädgården eftersom den återspeglar den vision som det verkar som att Zorn hade. Zorn dog 1920 och detta foto är taget någon gång under 20-talet, alltså strax efter eller samma år. Det finns alltså en stor chans att detta stadium av trädgården inte har förändrats sedan Zorn dog.

Interiörmässigt var Zorn, som tidigare nämnts, inspirerad av arts and crafts-stilen liksom sin kollega Carl Larsson. Den trädgård som syns från detta år visar att trädgården inte lika tydligt inspirerats av samma stil. Förlängningen av husets planlösning som arts and crafts förespråkade finns inte i denna trädgård. Det är snarare en tydlig avgränsning mellan inne och ute i och med avsaknaden av övergångsvegetation. Dock var husets fasader beväxta med klätterväxter på flera ställen som kan ha varit en medveten tanke för att få huset att smälta in i trädgården. När det gäller gångarnas utformning berättar Wilke att de under den tyska stilen skulle ha rundade former men att arts and crafts-stilen medförde en mer rätvinklig och symmetrisk utformning (Wilke, 2006). Om man ser på Figur 3.8 ser man en relativt stram struktur i den södra delen. Entrégången som tar besökaren från den södra grinden fram till hjärtat är rak bortsett från en knyck på

mitten. Övriga mindre stigar är också raka, men diagonala. Hjärtstrukturen i sig är rundad och detta runda formspråk fortsätter upp mot Ateljén och Risaloftet. Det går inte att se en självklar stil i detta eftersom trädgården uppvisar en blandning av former och en varierad strukturell utformning.

Figur 3.8. 1920-tal. Zorngårdens trädgård sedd under vintern. Här har stora förändringar skett när det gäller trädgårdens struktur. Bland annat går det att se den hjärtstruktur som Zorn skapade i gräsmattan samt flera nya gångvägar i diagonala rörelser över tomten. Ett flertal träd har också tillkommit. (ZFO 3986, Zornsamlingarna)

Nu har Zorngården utvecklats mot en mer indelad plats. Häckar, trädgrupper och gångar fungerar som indelande och element. Dock skapar inte dessa häckar och träd rum att vistas i utan snarare rum för vegetationen att växa i form av nyttoväxter. Hjärtstrukturens äppelträd kommer med tiden att utvecklas och bli större och i och med det kommer rummet försvinna. Hallonhäckarnas inramning rymmer mindre nyttoodlingar. Det bildas dock rum på gräsmattorna i trädgårdens utkanter, mellan vegetationen och staketen.

Figur 3.9 är troligen tagen under samma tidsperiod som Figur 3.8 ovan, dock kanske ett tiotal år efteråt. På fotot syns trädgården under sommarhalvåret och grusgången som bildar hjärtat syns än mer tydligt i kontrast till gräsets mörka nyans. Zorngården ligger inbäddat i vegetation på alla håll utom söderifrån, där fruktträden ännu inte kommit upp i höjd. Mellan trädgårdens gröna yta och Stallängans grusplan syns en låg häck av något slag. En häck med liknande sträckning och utseende kunde även ses på föregående två fotografier och fungerade troligen som rumsavdelare till trädgården.

Figur 3.9. Årtal okänt, eventuellt 1930-tal. Zorngården fotograferad från kyrktornet. Fotot visar att trädgården börjar bli uppvuxen och uppvisa en mer och mer lummig karaktär. Kring huset är träden höga och ger en stark karaktär till platsen. Äppelträden i hjärtat finns kvar men är fortfarande relativt små. Mot gårdsplanen framför Stallängan finns en avgränsande häck. (ZFO 4873, Zornsamlingarna)

Det är intressant att se att nästan inte ett enda foto visar trädgårdens mest södra del. Är det för att fotografierna som sparades var de som visade själva Zorngården och den södra delen inte fick plats? Eller var det för att det som fanns i den södra delen inte var viktig att visa? För att det där endast fanns en nyttoodling? Jag lutar åt att tro att det är på grund av den förra orsaken. Utsikten bakom Zorngården är mycket vacker och kanske var Zorngården med sitt hjärta och bakomliggande landskap det som bäst representerade det Zorngården som paret ville visa? Innan digitalfotografiernas tid var det mer kostsamt och omständigt att ta flera kort i flera vinklar.

År 1939

Figur 3.10 visar Zorngården år 1939. Trädgården har fortfarande en lummig karaktär. Då detta foto togs levde Emma på Zorngården utan sin man som avled 1920. Tre år efter att detta foto togs dog Emma, år 1942. En odlingsbänk finns fortfarande i Stallängans förlängning. Den stora nyttoodlingen finns kvar i södra delen av trädgården. Frukträderna i hjärtat är fortfarande ganska små och kanske har ett par tagits bort.

Figur 3.10. År 1939. Zorngården med dess uthus och trädgård fotograferat från kyrktornet. Fotot är något beskuret. Här syns trädgården ur en mer sydlig vinkel vilket gör att det går att se att köksodlingen fortfarande finns kvar och är stor. (ZFO 3987, Zornsamlingarna)

Från Figur 3.9 som togs på 20-talet har nu trädgården utvecklats när det gäller den lägre buskvegetationen. Större delen av ytan av det man ser på Figur 3.10 ovan har någon typ av buskvegetation, troligen bärbuskar, på rader. Hjärtstrukturen är den delen av trädgården som fortfarande är någorlunda öppen med tanke på att frukträderna fortfarande är små.

År 1983

Figur 3.11 nedan visar trädgården 1983. Fotot är inte taget ur ett fågelperspektiv men eftersom det ger en bra övergripande bild av trädgården och kompletterar de övriga bilderna är det passande att det finns med här i detta avsnitt ändå. Fotografiet är, fastän det är taget långt efter parets död, intressant eftersom det visar träd som tagits bort idag men som måste ha funnits under makarnas tid. Det mest intressanta är den stora gran som står planterad i trädgårdens södra del vid grusgången till höger i bild. Granen är stor och ger en speciell karaktär till trädgården med dess hängande grenverk och mörka färg. Det fanns aldrig några större granar under makarna Zorns tid men flera olika typer av granar beställdes dock av Emma bland annat år 1910 (R10:1) och deras intention var således att Zorngårdens trädgård skulle innehålla ett antal barrträd. Barrträden gav en stark karaktär till trädgården och är en stor förändring av trädgårdens uttryck. Idag finns inga barrträd kvar alls.

Figur 3.11 År 1983. Zorngårdens trädgård sedd från den södra entrén. En gran syns till höger i bild och den ger en speciell karaktär till trädgården. (ZFO 4017, Zornsamlingarna)

Framför Zorngården till höger kan man också se de två ekar som nu växt sig större. Om dessa går det att läsa i barnboksförfattaren Otilia Adelborgs dagbok den 11 maj 1923:

“För några dagar sedan avsändes till Mora Zorngården två små ekar, något mer än meterhöga. Emma i England, men Knut visste var de skulle stå.” (B4).

Otilia var en barnboksförfattare som också hade ett intresse för hembygdsvård (www.adelborgmuseet.nu, 2012-04-26) och hon drev upp plantor och gav dem till vänner och bekanta, varav två plantor alltså kom till Zorngården 1923. I dagboken skriver hon om att hon skickat två stycken plantor till Zorngården men att Emma inte var hemma vid ekarnas ankomst till Zorngården. Däremot visste Knut, gårdskarlen, var de skulle stå.

Den södra entréytan och fasaden

Området framför och runt den södra entrén beskrivs här nedan i texten för att ge en mer detaljerad bild över denna del av Zorngårdens trädgård. Zorngårdens skiftande färgsättning under årens lopp beskrivs också.

1900-talets början

I båda fotografierna från 1900-talets början (Figur 3.12 och 3.13) ser vi Emma Zorn stå framför Zorngårdens södra entré men det skiljer sjutton år mellan fotona. I det första fotografiet (Figur 3.12) ser vi en plantering, troligen av stockrosor, framför entrén till Zorngården. Eftersom hjärtat i gräsmattan inte finns ännu står stockrosorna troligen i en rak plantering utefter den rektangulära gräsyntans kant. Fasaden är ljus gul. Humle växer vid entréns bas. Klätterväxter har planterats kring entrén och dessa tilläts täcka delar av fasaden och entrén. Till vänster om entrén syns också ett högt syrenbuskage.

Figur 3.12. År 1906. Emma med hund framför entrén på Zorngården. I förgrunden syns stockrosor samt ett fruktträd. (ZFO 3904, Zornsamlingarna)

Mot fasaden finns en rad med plantor som stagats upp med pinnar och dessa kan troligtvis också vara stockrosor. Två år senare än denna bild togs, år 1908, beställdes femton stycken stockrosor till Zorngården (R08:1). Just dessa stockrosor kan knappast vara samma eftersom bilden är tagen två år innan, men de kan ha varit en gåva från en vän till paret eller så har helt enkelt en räkning kommit bort eller slängts för denna period.

Nästa foto från år 1923 (Figur 3.13) visar den nya planteringen av rosor som kom till i samband med att hjärtat anlades. Dessa rosor är idag en blodröd floribundaros av sorten *Europeana* (B3). Den blodröda färgen fanns inte i början av 1900-talet men en liknande typ kan ha använts fast i en annan färg då detta foto är taget (B3).

På detta foto har också fasadfärgen ändrats till en röd färg vilket ger huset och hela trädgården en helt annan känsla. Entrén ramas fortfarande in av klätterväxter och de har växt sig större och breder ut sig mer. Orsaken till att man målade om är oklar.

Figur 3.13. År 1923. Emma Zorn står med korg och sekator framför Zorngårdens entré. Entrén är beväxat med klätterväxter och rosenbuskarna på vardera sidan om entrén ger ett mjukt intryck. (ZFO 1689, Zornsamlingarna)

Klätterväxter var vanligt under arts and crafts-rörelsen, skriver Wilke (2006). Genom att låta klätterväxter växa fritt kunde man låta sitt hus bli grönt och detta var populärt och modernt och kopplade samman huset med trädgården på ett effektivt sätt (Wilke, 2006, s. 88). År 1914, alltså ett tiotal år tidigare än bilden är tagen, beställdes tre klätterväxter till Zorngården; humle, rosenval och kaprifol (R14:1). För att få mer plats i huset påbörjade Zorn en tillbyggnad av övervåningen och taket på Zorngården och år 1908 var tillbyggnaden färdig (Brummer, 1989, s. 25). Brummer skriver att detta gjordes i samband med att tomten blev större och att huvudbyggnadens fasad då behövde bli mer "glansfull". Efter diskussion om detta med Brummer (H.H. Brummer, personlig kommunikation, den 11 april, 2012) berättar Brummer att det är hans tolkning av Zorn. Brummer anser att Zorn ville skapa en byggnad som matchade tomtens storlek, men att Zorn ändå aldrig var "vräkig".

På tidiga bilder av Zorngården från slutet av 1800-talet kan man se att fasaden var ljusgul eller gul (se exempelvis Figur 3.12). Någonstans på 1920-talet verkar man ha frångått den gula nyansen och huset fick istället en röd färg. Detta går att se i Figur 3.8 och 3.9 bland annat. År 1983 valde man att åter måla huset i den ursprungliga kulören gult, vilket också är den färg huset har idag, 2012.

En nationalromantisk stil kom samtidigt som arts and crafts-rörelsen spreds (Wilke, 2006, s. 70). Denna stil, fortsätter Wilke, menade att den svenska naturen skulle

dominera och att när man byggde sin villa skulle den göra så lite åverkan på tomten som möjligt. Wilke skriver också att villan gärna fick vara i en ”mörkare kulör, brun, tjärad eller faluröd”. I fotografiet från 1944 (Figur 3.14 nedan) syns Zorngården med den röda fasadfärgen. Två stora björkar står framför Vikahärbret. Från fågelperspektiven går dessa björkar att urskilja förutom på det första från år 1903-1908. De tillkom alltså efter det.

Figur 3.14. År 1944. Fotografiet är taget från gårdsplanen framför Stallängen mot Zorngården. Till vänster i bild syns en liten bit av Vikahärbret. Fotot föreställer Gerda Boëthius. Framför Vikahärbret står två björkar. Ett syrenbuskage syns också samt ett fruktträd. (ZF0 3993, Zornsamlingarna)

Stig Öhman kan berätta om två björkar som han tog ner för ungefär 20 år sedan, kanske på 80- eller 90-talet, som stod på vardera sidan om Zorngårdens entré mot Ateljén (S. Öhman, personlig kommunikation, den 12 mars, 2012). Dessa björkar var stora vid det laget och orsaken till att de togs ner var, enligt Stig, att de stod för nära fasaden.

Sammanfattningsvis går det att konstatera om detta område att det alltid varit relativt mycket växtlighet där. Rosenbuskarna tilläts bre ut sig och på fasaden klättrade det växter. De stora björkar som stod framför Vikahärbret bidrog också med lummighet och hjälpte till att skapa en övergång mellan husen och trädgården.

Morgonbad

År 1909 bad Emma Zorn sin make om en vattenbrunn i trädgården (Zorn & Brummer, 1982). Zorn skriver:

”Min hustru hade bett mig att få göra en cementbrunn i trädgården att vattna ifrån. Så rann det mig i sinnet varför ej göra en av porfyr. Det kunde bli vackert och varför inte göra en fontän samtidigt. Vatten hade vi och bra tryck och vad vore lämpligare än en flicka med svamp som hon pressar så det silar mellan fingrarna... Jag kom ihåg en akvarell en gång i Paris målat av min hustrus rygg. Hon står där i gummibad och pressar en svamp mot bröstet. Samma dag griper jag mig an därmed. Modellen eller modellerna är tre systrar... Vad som fattades den ena fanns hos den andra.” (Zorn & Brummer, 1982, s. 150)

Detta känns som ett förfarande typiskt för Zorn. Han älskade sin fru och gjorde troligtvis som hon önskade, men som i detta fall, vidareutvecklade han det hela och tänkte även på det tekniska utförandet. Eftersom han har intresserat av teknik var troligen vattnet en detalj som han fann utmanande och intressant. Det faktum att han använde sig av hela tre modeller för en och samma staty visar att han tyckte att resultatet var viktigt och att han ville ha det bästa som gick att få. De tre systerarna bistod var och en med delar av sin kropp som förebild till statyn eftersom de var och en tydligen inte räckte till.

Fontänen placerades i spetsen av hjärtstrukturen den 18 juni 1909 och framför Ateljén placerades också en variant av Morgonbad men utan vatten, kallad Fontänfigur (Brummer, 1989, s. 29).

År 1909-1910

Från fotografiet från 1910 (Figur 3.15) ser vi att det runt Morgonbad finns en låg växtlighet, kanske någon typ av daglilja. År 1909 beställdes två stycken *Hemerocallis* fulva, brunröd daglilja (R09:1), vilket kan vara det som syns här. Värt att nämna är att Morgonbad upplevs som *mycket* större på foton än den egentligen är vilket detta gäller för de flesta foton som jag påträffat av statyn. I verkligheten är statyn inte mer än en meter från fot till huvud men på detta foto ser den ut av vara minst lika hög som Zorn. Zorn står också flera meter bakom statyn och det lurar ögat. Varför ville man förstora statyn och skapa en illusion på fotografier?

Det finns fler foton av Morgonbad, men de visar en helt annan typ av vegetation. År 1941 växte det exempelvis en större vedartad buske kring statyn och år 1965 rosor. Idag växer där ormbunkar.

Figur 3.15.
1910-tal.
Statyn Morgonbad i förgrunden, till vänster Zorn och i bakgrunden Zorngården. (ZFO 6084, Zornsamlingarna)

Den östra entrén

I Figur 3.16 nedan från år 1903 syns Ateljén och i förgrunden en planteringsyta. Det är eventuellt gladiolus i planteringen samt något som ser ut som stockros. Runtom Ateljén finns en yta med ängsliknande karaktär. Till vänster i bild skymtar ett träd som är en björk.

Gräsytor i utkanten av tomten, berättar Wilke angående den tyska stilen, sköttes som äng med årlig slåtter (Wilke, 2006, s. 44). Däremot skulle gräsmattan i arts and crafts-trädgården hållas välskött och helt ogräsfri, fortsätter hon (Wilke, 2006, s. 90). Här uppvisar Zorngårdens trädgård återigen upp en variation av uttryck. På flera fotografier ser man att gräset hålls kort, men här kring Ateljén har man eftersträvat en mer ängslik karaktär. Kanske är det för att Zorn tyckte att Ateljén och Risaloftet som ju är mycket gamla timrade stugor skulle omges av en mer fri och vild vegetation?

Figur 3.16. Före 1903. Ateljén med planteringsyta i förgrunden. Till vänster antydning av ett träd. (ZFO 3900, Zornsamlingarna)

Denna vinterbild är från 1909 (Figur 3.17) och visar området direkt söder och öster om Zorngården. Det går att se att det till höger i bilden står en gran. Denna gran finns inte med på Figur tidigare foton från 1903 respektive 1905. Granen finns inte heller på platsen år 1909 då Fontänfigur ställs upp på platsen. Troligen var granen en tillfällig julgran som placerades där under juletid i en julgransfot. Detta känns troligt eftersom den stora huvudingången var precis intill. Granen passerades av besökare till Zorngården innan de steg in i hallen. Vid husets gavel står ett träd som möjligen kan vara den lind som idag är ett gammalt träd. På ömse sidor om den södra entrén står två stycken rosenbuskar. Dessa rosor syns även på äldre foton.

Figur 3.17. År 1909. Timmertillbyggnaden med omgivande växtlighet. (ZFO 3909, Zornsamlingarna)

Figur 3.18 nedan visar entrén mer i detalj och det går att se björken som står på entréns högra sida. Den rundade plätten i grusytan är gräsbeväxt och i den står statyn Fontänfigur, dock utanför bilden. Det finns ett litet buskträd vid Zorngårdens hörn som är en rönn. Det går också att skymta Zorn själv som sitter uppe på balkongen och tittar ner på sin trädgård.

Figur 3.18. 1910-20-tal. Anders Zorn på balkongen. Huvudentrén som vetter mot At-eljén till höger i bild, halvt dold av en björk på Zorngårdens södra fasad. Fotot är något beskuret. (ZFO 3957, Zornsamlingarna)

Figur 3.19 visar Ateljén och Risaloftet sedda från sydväst. Fotografiet är taget 1921 men det går inte att se Fontänfigur. På gräsplätten mitt i bild, som för övrigt är samma som syntes i föregående bild fast från en annan vinkel, finns en buskvegetation som troligtvis är någon typ av pion. År 1909 gjordes en beställning på *Paeonia albiflora*, en vitblommande pion (R09:2). Fotografiet är svartvitt, men några ljusa blommor syns i bildens nederkant. Eventuellt kan denna växt vara en mahonia vilken beställdes 1917 (R17:1).

Figur 3.19. År 1921. Ateljén syns här med gångvägar framför. Ett högre buskbestånd syns i förgrunden. (ZFO 3969, Zornsamlingarna)

Staket och inhägnader

Sättet som människor har valt att hägna in sin trädgård har varierat genom tiden, och Wilke skriver att det under den tyska stilen var brukligt att ha en så diskret inramning till sin trädgård som möjligt, om en inhägnad alls krävdes. För att dölja staketet kunde man plantera en häck eller träd längs med det i grupper (Wilke, 2006, s. 37).

Fotografiet nedan (Figur 3.20) visar Zorngården staket någon gång runt 1900. Det är alltså ett mycket tidigt foto över parets trädgård. Staketet består här av smala vertikala träribbor som avslutas med en spets högst upp. Staketet är relativt högt med två tvärlår. Antingen har en häck planterats längs med staketets innerkant eller så är det odlingsytan racker ända fram till staketet. Det finns inga bra fotografier som visar detta inifrån trädgården och inte heller ett bra överblicksfoto.

Figur 3.20. Efter år 1897. Zorngården sedd från vägen som då ledde in till gården söderifrån. Vägen som fortsätter rakt fram i bilden går längs med kyrkogårdens västra kant. Fotot är något beskuret. (ZFO 3935, Zornsamlingarna)

Staketet under arts and crafts-perioden var påkostat och skulle gärna matcha husets karaktär, berättar Wilke (2006, s. 76). Hon berättar också att grindarna skulle vara utsmyckade och inte sällan i en mot staketet kontrasterande färg. Detta staket som fanns

runt Zorngården går mer åt den individuella stilen som förespråkades under arts and crafts-perioden. Staketet är utformat efter villans utseende och är ett tydligt element i trädgården. Det ser dock inte väldigt påkostat ut.

Här nedan (Figur 3.21) syns samma staket som även avgränsar trädgården mot Stallängan och Gula Huset. I höjd med Gula Huset finns en öppning i staketet. Detta tyder på att man ville avskärma huvudbyggnaden med Stallängan och Monas hus. Kanske var Mona mån om att ha sitt eget hus? På fotografier från senare år verkar detta staket ha tagits ner. Se exempelvis Figur 3.8, 3.9 och 3.10 från 20- och 30-talen.

Figur 3.21. År 1908. Takvåningen under uppbyggnad. Bilden är tagen från gårdsplanen framför Stallängan. I förgrunden syns staketet som troligen fanns där för att skapa en avgränsning mellan Monas hus och Zorngården. (ZFO 3946, Zornsamlingarna)

Stig Öhman berättar att han, år 1974 vill han minnas, fick i uppdrag att bygga om staketet kring Zorngården (S. Öhman, personlig kommunikation, den 12 mars, 2012). Han berättar att han fick uppdraget av Hans Henrik Brummer och att han fick lite riktlinjer om hur det skulle uppföras. Tidigare, berättar Stig, stod ett staket där som bestått av smala runda pinnar och som hela tiden gick sönder vilket såg tråkigt ut och "behövde lagas ideligen". Stig trodde att det var småpojkar som slog av pinnarna av okynne. Det nya staketet skulle se ganska likt ut förutom att pinnarna gjordes lite kraftigare och inte var runda, fortsätter han. Det staket som Stig uppförde gick längs Morkarlbyvägen (idag Vasagatan) och runt tomten längs med kyrkosidan, berättar han.

Nyttoodlingen i söder, fruktträd och perenner

Odling var troligen ett viktigt inslag på Zorngården eftersom den tilläts ta upp en stor yta av trädgården. Det är också känt att Emma var mycket matlagningsintresserad. Från fotografiet från år 1902 nedan (Figur 3.22) kan vi se makarna Zorn står framför Zorngården tillsammans med Zorns mor som sitter. Emma bär på en hund och bredvid Zorn står ytterligare en hund. Den lilla hunden är möjligtvis Mouche och den stora Kurre (B2). På sätt och vis kan nog detta ses som ett familjefoto med avsikt att visa familjens omfattning och ägor. Att då nyttoodlingen är i fokus betyder att makarna tyckte att den var viktig att visa. Fotografiet är troligtvis taget mycket nära tomtens gräns söderut eftersom det inte var förrän ett flertal år senare som tomten utökades i denna riktning.

Figur 3.22. År 1902. Fotot föreställer Zorn, Emma och Zorns mor, sittandes. Bakom dem syns gräsmattan och de fruktträd som planterades i den. I förgrunden syns grönsakslandet. Bredvid huvudbyggnaden till vänster syns Vikahärbret och till höger Ateljén. (ZFO 3944, Zornsamlingarna)

Grönsaker och bärbuskar

I odlingslandet i Figur 3.22 ovan syns nyttoodlingen. Bakom odlingen syns den stora rektangulära gräsmattan. I gräsmattan står ett tiotal äppelträd som här är relativt nyplanterade. Från året efter då detta foto är taget, 1910, finns en räkning bevarad som visar att Emma beställde två kilo äpplen, två kilo päron och tre till sex stycken apelsiner (R03:1). Detta tyder troligen på att de ännu inte, år 1910, fått egna äpplen att skörda.

Emma beställde även nittiosex stycken kålplantor, sextiosex stycken blomkål, tjugosex stycken gladiolus och fler grönsaker såsom bondbönor, sockerärter, rödbetor med mera (R03:1). Dessa grönsaker skulle troligen sättas i landet för att sedan sköras och användas i Zorngårdens kök. Utöver de växter som Zorngårdens trädgård odlade, berättar Annika, beställde också makarna Zorn upp varor från Stockholm som levererades med tåg till Mora (A. Lindgren, personlig kommunikation, den 23 april, 2012). Annika fortsätter och berättar att det var varor såsom kött och fisk och kanske även fler, mer exotiska, grönsaker.

Figur 3.23 nedan, taget någon gång mellan 1918 och 1930, är ett mycket intressant foto. Fotot är intressant eftersom det är ett av få foton som visar trädgården från den här vinkeln och ger en bild av nyttoodlingens utbredning och utseende. Visst ger tre av fågelperspektiven över Zorngården (Figur 3.8, 3.9 och 3.10) en bild över trädgårdens södra del men bara till en viss gräns och bara en bit in på den tomt som tillhör den utökade delen. På fotot ser vi Zorngården söderifrån, kanske tagen från en av de övre våningarna på något av husen mitt emot eftersom vinkeln känns hög. Ett par strosande människor har ställt sig vid staketet för att titta in på Zorngårdens trädgård. I framkant mot staketet innanför tomtgränsen syns en gran och ett par låga buskar. Bortom dessa syns större odlingsland i prydliga rader som sveper över tomten i en mjuk båge. Trädgården har en frodig och lumrig karaktär som bäddar in huset i grönska. Man kan se trädgårdsgången som kommer från grinden till höger i bilden, omgiven av hallonhäckarna.

Figur 3.23. Årtal okänt. Fotografi över nyttoodlingen på Zorngården. Detta foto visar de odlingsrader som utgjorde Zorngårdens köksträdgård. (Zornsamlingarna)

I Figur 3.24 sträcker sig en rabarberodling ett femtontal meter om inte mer och skapar samtidigt en inramning till fruktträden bakom.

Figur 3.24. 1920-tal. Här syns en odlingsyta vid Stallängen. Till vänster i bild syns en trädrad samt en rabarberodling. Zorngården skymtar bakom vegetationen till höger. (ZFO 3901, Zornsamlingarna)

År 1913 (R13:1) beställdes grönsaker såsom blomkål, vitkål, grönkål och brysselkål. Man fortsatte att beställa grönsaker. År 1940 (R40:2) beställdes till exempel sallat, spenat, morötter, dill, persilja, krasse, rädisor, bönor av olika sorter, märgärt mer mera. Det är oklart när odlingsytorna började minska och bli mindre omfattande när det gäller arter och utbud, men det skedde någon gång efter Emmas död. När det gäller bärbuskar har Zorngårdens trädgård innehållit ett flertal olika sorter. Av räkningarna att döma går det inte att se några beställningar på sådana plantor men fotografierna berättar annorlunda. Nyttodlingen med sina grönsaksrader och bärbuskarna i rader eller i grupper har en sak gemensamt; de är alla hänvisade till trädgårdens södra delar, både innan och efter tomtens utökning 1907. Närmare Zorngården norrut är vegetationen en prydnad snarare än en resurs med arter såsom björk, lind, rosor och olika typer av perenner.

Biodling

Emma beställde år 1918 från Vinäs och Rull Hans Eriksson ett flertal olika objekt i avsikt att starta en liten biodling i Zorngårdens trädgård (R18:1). Hon beställde till exempel två stycken rambikupor med skattdådar, ett kilo vaxkonstkakor, ett exemplar av "Bitidningen"⁷, ett halvt kilo socker samt en förskottering på ett bisamhälle. Det finns också en räkning från 1940 där hon beställer liknande varor (R40:1).

⁷ Tidningen ges fortfarande ut. Se: www.biodlarna.se för mer information.

Figur 3.25. 1920-tal. Detta fotografi är troligtvis taget av Gerda Bøethius under 1920-talet. Fotografiet är taget i närheten av de två ekarna i trädgården och visar Zorngården i bakgrunden. I förgrunden syns, till höger i bild, den biodling som fanns i trädgården. (ZFO 3963, Zorn-samlingarna)

Bina, berättar Annika, stod placerade strax söder om den avlånga syrenberså som stod, och fortfarande finns kvar, i trädgårdens nordöstra del (se Figur 3.25 ovan).

Under Brummers tid på Zorngården gjordes också ett försök att hålla med bin men det misslyckades, berättar Bummer, eftersom bina var så argsinta (H.H. Brummer, personlig kommunikation, den 11 april, 2012). Detta torde också betyda att det inte fanns bin i trädgården under en period innan Brummers tid på Zorngården 1972-1989 och alltså inte under en period efter hans tid heller. Idag har Zorngården återigen bin i trädgården. De har funnits i ett par år och honungen säljs i museibutiken.

Perenner och blomsterprakt

Det har funnits många olika perenner och sommarblommor i Zorngårdens trädgård grundat på de räkningar som finns bevarade. Det är väldigt svårt att se från fotografierna var perennerna har stått och exakt hur de stått planterade i planteringsytorna. Därför kommer i detta arbete endast en övergripande beskrivning av vilken typ av arter som fanns samt en kort redogörelse för var perennerna stod att göras.

På Lilla Hyttlös, Carl Larssons gård, är det lite enklare att se växternas exakta placering. Tack vare Carl Larssons realistiska målarteknik och det faktum att han faktiskt målade i sin egen trädgård gör att det går att se arterna i trädgården. Zorn verkade dock aldrig måla i sin trädgård, och hans trädgård var aldrig ett motiv i hans tavlor.

I en av Zorngårdens trädgårds räkningar från 1909 går det att läsa om ett flertal perenner som beställdes av Emma detta år. Dessa perenner var stormhatt, stockros, scharlakansakleja, vit snårvinda, daglilja, syrenhortensia, florentisk iris, blomsterlupin, pion, vallmo samt höstrudbeckia. På det stora hela kan man se att Zorngårdens trädgård hade ett tidstypiskt växtval då det gällde perenner. Smörboll, riddarsporre, flox och daglilja tillkom 1912 (R12:1) och är tidstypiska arter (Wilke, 2006, s. 80). Även dahlia och luktklöver (R12:1) planterades detta år vilka också tillhör de arter man kan förväntas återse i en trädgård från den här tiden (Flinck, 1994, s. 245-247). Reseda planterades bland annat 1913 (R13:1) och var också en vanlig växt under 1900-talets början (Flinck, 1994, s. 246).

Perennerna verkade huvudsakligen ha varit koncentrerade till ett par ställen i trädgården. Kring Morgonbad har det mestadels funnits perenner och även på en yta kring statyn Fontänfigur framför Ateljén. Även ytan framför Zorngårdens södra entré har varit planterade med perenner, till exempel stockros. I Figur 3.26 går det också att se att det fanns en perennplantering längs med grusgången till den södra grinden. På fotografiet syns digitalis, fingerborgsblomma, som inte återfinns på räkningarna förrän år 1941. Denna bild är från 1938. Fingerborgsblomma var en vanlig växt i borgarträdgårdar i början av 1900-talet (Flinck, 1994, s. 246).

Figur 3.26. 1938. Fotografiet visar trädgårdens södra entré. En kvinna står vid grinden, eventuellt Emma Zorn. Längs med grusgången växer digitalis, fingerborgsblomma, på rad. (ZFO 3991, Zorn-samlingarna)

Rosor

När det gäller rosor verkar det som att just dessa betytt något extra för makarna Zorn, eller i alla fall Zorn själv, som anlade ett hjärta i gräsmattan och lät rosor växa på dess övre kant i en gest för att visa sin kärlek till Emma. Zorn lät också begrava sin hund Mouche under en rosenbuske i trädgården (Zorn & Brummer, 1982, s. 76). Rosor finns också på ömse sidor om den grusgång som leder besökare till Zorngården söderifrån och syns även på äldre bilder (se Figur 3.8 och 3.9).

För att kunna plantera nytt och underhålla de rosor man har i trädgården idag har Zorngårdens trädgårdsmästare Annika Lindgren varit i kontakt med två roseexperter; Liselotte Dahlin och Lars Åke Gustafsson (B5), som utvärderat rossorterna i trädgården och artbestämt dem. Detta var år 2008. Det påbörjades en provodling och eventuellt också en DNA-analys på den ros som står på vardera sidan om Zorngårdens södra entré och vid Ateljén (B5). Provsvaren har inte kommit tillbaka ännu men gissningen utförd av roseexperterna är att rosen, som kallas "Morarosen" av personalen på Zorngården, är en hybrid (B3). Den är troligen en korsning av en Rosa glauca, daggrös, och en Rosa pendulina, bergsros (B3). Både modern (glauca) och fadern (pendulina) till dessa hybrider tros härstamma från 1700-talet (B3). De planterades troligen redan i början av makarna Zorns tid på Zorngården (A. Lindgren, personlig kommunikation, den 23 april, 2012).

Rosen som står i den övre delen av hjärtat i gräsmattan är idag en rabattros av Europeana-sorten (B3). På 1910-talet fanns inte denna blodröda färg på rosen på Zorngården, men däremot kan det ha funnits en röd sådan på samma plats men av en annan sort (B3). Det går exempelvis att se i Figur 3.13 från 1923 att det fanns en rosenplantering på samma ställe. Rosorna som finns i häcken längs med grusgången idag tillhör Frankfurtanagruppen (B3). I Figur 3.8 tagen någon gång under 1920-talet syns dessa häckar omge grusgången på samma sätt som idag. Frankfurtanarosor har funnits i kultur sedan 1583 och den art som fanns planterad i Zorngårdens trädgård kan mycket väl vara samma art och planterad i ett tidigt skede i trädgårdens historia (B3). Detta är dock inte säkert.

År 1912 inköptes en äppelros/birgittaros till trädgården (R12:1). Denna ros finns inte kvar idag och det går inte att se på något fotografi var den kan ha stått. Något som är intressant är att rosen omnämns i ett brev från Emma Zorn till Fru Karlfeldt 1922. Emma skriver att hon skickar över två sorters rosor till Fru Karlfeldt; en rugosa-ros och "de andra hvad doktor Karlfeldt kallar medeltida eller Birgitta-rosor" (B1).

Fruktträd

Fastän odlingen i en arts and crafts-trädgård endast skulle ses som ett pittoreskt inslag, skriver Wilke (2006, s. 89), var fruktträden desto viktigare. De kunde klippas för att bilda arkitektoniska inslag såsom alléer och häckar eller spaljeras upp mot en vägg (Wilke, 2006). Zorngården har hela tiden sedan makarna Zorn installerat sig där haft gott om fruktträd och Emma har beställt många under åren. Det verkar dock som att paret Zorn såg på sina fruktträd ur en funktionell aspekt snarare än som formgivande inslag. Det visar trädens fria former och relativt fria placering. Dock var nog äppelträden i hjärtstrukturen tänkta att, samtidigt som de gav frukt, också ge en struktur och en rumslighet till ytan framför huvudbyggnaden.

Äppel-, päron- och körsbärsträd beställdes år 1909 och det var så många som tjugo stycken äppelträd som beställdes den gången (R09:3). Året efter beställdes ytterligare åtta stycken äppelträd, sex körsbärsträd och tre häggar (R10:1). Fruktträden har främst varit placerade på trädgårdens södra del dit odlingen var koncentrerad. Dock var hjärtat den huvudsakliga placeringen för äppelträden. Även i trädgårdens västra kant mot Stallängans gårdsplan fanns fruktträd. Annika berättar att hon, för flera år sedan, sett körsbärsträd i trädgården som mycket väl kan ha varit dessa körsbärsträd som beställdes år 1909 (A. Lindgren, personlig kommunikation, den 23 april, 2012). Körsbärsträden som Annika såg stod på två ställen i trädgården; två till tre stycken stod norr om de två stora ekarna och ytterligare två till tre stycken ska ha stått lite väster om Morgonbad. Annika berättar att de såg väldigt gamla ut och att det troligen var därför som de togs ner.

Barr- och lövträd samt buskar

Utifrån fotografierna som presenterats i ovanstående kapitel över Zorngårdens trädgård går det att se ett mönster när det gäller träden. Det är nästan uteslutande inhemska svenska träd som återfinns såsom tall, ek, björk, gran, lind och lönn. I *Tusen år i trädgården* (Flinck, 1994, s. 246) nämns tidstypiska träd för borgargårdar efter 1900: alm, björk, bok, fläder, hagtorn, hägg, hästkastanj, lind, lönn, poppel, schersmin, syren, tuja samt vildapel. Av dessa är ej bok, fläder, hästkastanj eller tuja härdiga i växtzon VI som Zorngården ligger i (Kvant & Palmstjärna, 2010 s. 655). För villor omkring samma tid som ovan, runt 1900, nämner Flinck (1994, s. 245) dessa träd: ask, björk, cypress, ek, gran, gullregn, hassel, hängkaragan, kastanj, lönn, pil, poppel, schersmin, syren, tall och tuja. Wilke (2006) nämner ek, alm, ask, lönn och hästkastanj som passande träd för en arts and crafts-inspirerad trädgård men också björk eller träd som bildar alléer. Både Flincks och Wilkes växtlistor över denna tid stämmer överens med Zorngårdens trädgårds växtmaterial under början av 1900-talet. Av de träd som Wilke

nämner som normalt fanns i en arts and crafts-trädgård är ek, lönn och björk sådana som också återfinns i Zorngårdens trädgård.

Detta är dock ingen garanti för att paret inspirerats av arts and crafts-stilen. Det är ändå de inhemska arterna som är lättast att plantera och som de var omgivna av. Det var helt enkelt en enkel väg. Om de däremot hade planterat många exotiska växter hade det varit en annan situation för då hade det inneburit att de aktivt sökt upp dem. De inhemska arterna kan också vara ett resultat av att paret ville att timmerfäbodarna på tomten skulle omges av en miljö som passade dem och som gav ”rätt” karaktär.

Zorngården har förutom lövträden också haft ett antal barrträd. Utifrån räkningarna som finns bevarade går det att se att Emma beställt barrträd ett flertal gånger. År 1909 beställde Emma fem sorters olika granar av både Abies och Picea-släktet (R09:3) och året därpå ytterligare två barrträd (R10:1). Idag finns inga barrträd kvar förutom den glänta av tallar som finns bakom Zorngården mot norr. Som det går att se från fotografiet från 1983 (Figur 3.11) stod det en stor gran invid entrégången i trädgårdens södra del. Lind och lönn beställdes av Emma år 1938; två stycken av vardera art (R38:1) men åtminstone lind fanns tidigare i trädgården. Nästkommande år beställdes också rysklönn och naverlönn samt oxel (R39:1). Rysklönnen står fortfarande kvar men utanför trädgården vid Zornmuseets byggnad väster om trädgården. Detta betyder att vissa växter som beställdes till Zorngårdens trädgård också kan ha planterats utanför den, på Zornmuseets tomt.

För kanske 15 år sedan, berättar Stig, fällde han två mycket stora granar i skogsremsan bakom Zorngården (S. Öhman, personlig kommunikation, den 12 mars, 2012). Granarna, berättar Stig, stod ungefär i höjd med Risaloftet. Dessa granar fick tas ned med hjälp av en lyftkran som lyfte de stora bjässarna till granar över loftet och sedan lade ner dem på andra sidan, i Vita Björnsparken.

Huvuddelen av Zorngårdens trädgårds träd var dock lövträd. Barrträden fungerade troligen som accenter som gav en speciell karaktär. Man får dock inte glömma skogsremsan bakom huvudbyggnaden som så småningom växte upp och som mestadels bestod av tallar. Den gav husen en bakgrund och ett skydd mot väder och vind. Dock är det lätt att glömma dem eftersom de inte syns framifrån och idag avskärmas denna remsa med ett staket. I stora drag kan man konstatera att de större träden som lindarna och björkarna stod i trädgårdens utkanter. De mindre träden, exempelvis äppelträden och körsbärsträden, verkar ha varit koncentrerade till trädgårdens centrala delar.

Trädgårdens historiska användning

På Zorngården fanns två balkonger som till viss var riktade mot trädgården; en balkong ovanpå köksingången åt väster i anslutning till makarnas sovrum samt en balkong i öster i anslutning till den stora salen. Det fanns också en inglasad balkong under balkongen åt väster. Båda dessa västerriktade balkonger hade en långsträckt utsikt över Hemulån vilket kanske var huvudattraktionen från dessa. Denna utsikt, från den övre verandan, syns i Figur 3.27 nedan från år 1939. Det är en relativt obruten utsikt mot fjällen i fjärran. Idag är utsikten en helt annan, vilket beskrivs under avsnittet *Nulägesbeskrivning*.

Figur 3.27. 1939. Utsikten från den västra verandan. (ZFO 4000, Zornsamlingarna)

Wilke skriver att det i den tyska stilen var vanligt med just två balkonger som låg på varandra, den undre inglasad och den övre öppen (Wilke, 2006, s. 46). Dessa skulle ligga så att man hade god utsikt över trädgården, vilken också anlades utifrån att vara vacker från balkongen (Wilke, 2006, s. 46). Brummer tror att paret Zorn troligtvis främst njöt av trädgården från balkongerna, och hänvisar också till den "verandakultur" som då rådde i Sverige (H H Brummer, personlig kommunikation, den 11 april, 2012). Det är dock oklart om paret Zorn och deras besökare njöt mest av utsikten över Hemulån eller av trädgården, som troligtvis delvis skymdes av träd och buskar.

Ett nyttjande av trädgården av en lite mer annorlunda karaktär var att Zorn begravde sina hundar i trädgården. Han skriver själv om hunden Mouche som han begravde under en törnbuske i trädgården (Zorn & Brummer, 1982, s. 76) men personalen på Zorngården berättar också att fler hundar ligger begravda i trädgården längs med staketet mot kyrkogården (personalen på Zorngården, personlig kommunikation, mars 2012). Figur 3.28 nedan visar ett fotografi av Emma och Zorn på den södra entrétrappan tillsammans med två av deras många hundar år 1898. Zorn sitter på trappan och röker och bredvid Emma ligger en hopvikt tidning. Fastän fotografiet är svartvitt inger det en känsla av att det är eftermiddags- eller kvällssol i trädgården⁸.

Kanske satt paret ofta på verandan och njöt av den sista kvällssolen samtidigt som de pratade om dagen som gått? När det gäller socialt umgänge var paret Zorn mycket aktiva. Deras bekantsskapskrets bestod av flera berömdheter till exempel Nathan Söderblom, Erik Axel Karlfeldt, prins Eugen, och Gustav V (Sandström, 2010, s. 39).

Figur 3.28. 1898. Emma och Zorn på den södra trappan med hundarna Mouche och Kurre. Fotot är något beskuret. (ZFO 496, Zornsamlingarna)

⁸ Denna känsla är starkare på originalet.

Som tidigare nämnts finns inga tecken på att Zorn skulle ha använt sin trädgård för att måla i eller som ett motiv i sina tavlor. Dock fanns detta fotografi som visar Zorn sittandes framför en modell med sin hustru Emma på den vänstra sidan (Figur 3.29). Hela sällskapet sitter ute på gräset invid en förstuttrapp. I bakgrunden syns ett staket, påtagligt likt det som finns på foton över Zorngården och som finns kvar än idag. Däremot är bakgrunden svår att placera och staketet står inte där det borde om detta vore Zorngården. Det finns ändå en liten chans att detta foto är taget på Zorngården.

Figur 3.29. 1891. Zorn målar av Rull Anna. Emma ser på. (ZFO 546, Zornsamlingarna)

Nulägesbeskrivning

Nulägesbeskrivningen består av flera delar som syftar till att ge en bild av hur anläggningen fungerar och sköts idag. Texten beskriver först hur dagens Mora ser ut. De närliggande områdena kring Zorngården beskrivs också. Efter detta följer en beskrivning över Zorngårdens trädgårds vegetation och struktur samt en inventering över trädgården. En nulägesbeskrivning är av vikt då en värdering av trädgårdens element ska göras.

Zorngården - läge i Sverige, i Dalarna, i Mora

Mora ligger i Mellansverige i landskapet Dalarna, cirka 30 mil nordväst om Stockholm och vid sjön Siljans norra spets. Mora ligger i en vik kallad Saxviken och omges av skog och vatten.

Figur 3.30. Sverigekarta som beskriver Moras läge i landet samt karta som beskriver förhållandet mellan Mora och närliggande städer kring sjön Siljan. (Baserad på karta från www.google.com, bearbetad av Elin Öhman.)

Idag är Mora en stad mest känd för Vasaloppet men också hemvist för Anders Zorn. Mora kommuns mål för framtiden beskrivs med orden "gemenskap, företagande och hälsa" och man vill att Mora ska expandera och blir modernt, samtidigt som det fortfarande ska vara genuint (Mora kommun, Regionstaden Mora, 2012). Man nämner både Vasaloppet och Zornmuseet som viktiga beståndsdelar och menar att de båda verksamheterna kommer att ha en "större och mer modern kostym som öppnar upp för fler möjligheter" i framtiden.

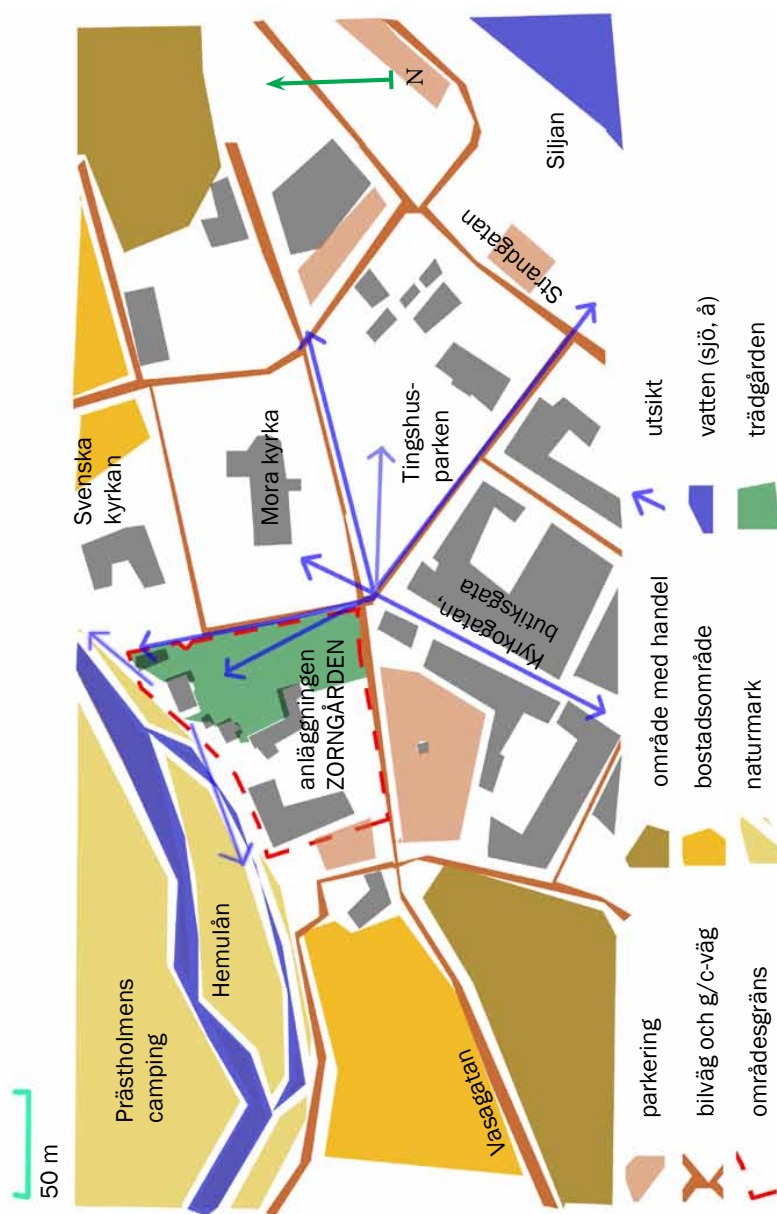
Zorngårdens placering i Mora är mycket central (se Figur 3.31 nedan). Morastrand ligger invid Siljan på det näs som bildas mellan Siljan och Hemulån. På näset ligger Moras centrala delar med bland annat gågata, busstation, Mora kyrka och Zorngården, som ligger i änden av gågatan. Det finns huvudsakligen fyra större entrévägar till Mora som möjliggörs av två större huvudleder; riksväg 70 och E 45:an. Riksväg 70 mot sydöst leder mot Rättvik och vidare ner mot Stockholmstrakten. Norrut leder riksväg 70 mot Älvdalen och Särna och Idre. E 45:an åt sydväst går mot Malung och åt norr mot Orsa och Sveg och Östersund. Oxbergsvägen är en något mindre väg som leder mot Sälén och går i stort sett parallellt med Vasaloppsspåret. Under Vasaloppssveckorna är denna väg dock frekvent använd.

Figur 3.31. Mora. (Baserad på karta från www.google.com, bearbetad av Elin Öhman.)

Omkringliggande områden

Söder om anläggningen Zorngården ligger Moras handelskvarter som i princip består av en enda lång gågata, Kyrkogatan. Där samsas butiker med restauranger, bagerier, matvaruaffärer och sportbutiker. På gatans båda baksidor sträcker sig parkeringar och inrättningar såsom en biograf, apotek, hotell och en busstation. På Zorngårdens västra sida sträcker sig ett bostadsområde som separeras av en parkering och en restaurang. Bakom Zorngården norrut ligger ett campingområde, Prästhölmens camping, som separeras av Hemulån. Rakt genom campingen och också alldeles bredvid Zorngården går Vasaloppsspåret som ett par hundra meter sydöst slutar i loppets slutmål. Öster om Zorngården ligger Mora kyrka med tillhörande lokaler, avskilt med en gång- och cykelväg.

Figur 3.32. Inventeringskarta över området kring Zorngården. (Baserad på karta från www.google.com, bearbetad av Elin Öhman.)

Anläggningen Zorngården

Själva Zorngården består av sex olika byggnader av varierande storlek. Längst åt väster ramas området in av Zornmuseet som är den byggnad som uppfördes och invigdes 1939. Till den finns en påbyggnad som rymmer en museibutik och kontor. För att gå in i museet går man igenom museibutiken i påbyggnadsdelen. Direkt till öster om denna byggnad ligger Stallängan som har en genomgång för att underlätta rörelsen till själva Zorngården och dess trädgård. Zorngården flankeras av Vikahärbret åt väster och Risaloftet och Ateljén åt öster. Mellan Vikahärbret och Stallängan ligger också Monas hus.

Zornmuseets personal parkerar norr om Stallängan på en grusyta vilken de når genom att köra på den väg som går genom Stallängans lider. Besökande till Zorngården använder de större parkeringar som finns i anslutning till Zorngården. Det finns fyra sätt att träda in på Zorngårdens område och med tanke på detta händer det att människor genar över området både till fots och med cykel. Museibutiken, men också museet eftersom man måste passera butiken för att nå det, har två ingångar; en mot parkeringen i väster och en i söder. För att gå in genom den senare, vilket också är huvudingången, går man in genom grinden vid Vasagatan och använder den stenbelagda gången som leder en rakt på butiken. Man kan också komma in på området genom de två grindar som finns till trädgården; en åt öster från Svenska Kyrkans hus och en grind framför Zorngården från Vasagatan.

Ägandeskap

Zornsamlingarna, som är det formella samlingsnamnet för Zorngården, Zornmuseet, Zorns Gopsmorsstuga samt Zorns Gammelgård, var en donation från Zorn och Emma till den svenska staten 1942 (www.zorn.se, 2012-04-16). År 1995 tillkom också Textilkammaran (www.zorn.se, 2012-04-16). Zornsamlingarna är inte formellt en stiftelse, men går ungefär att likställa med en sådan, berättar museidirektören för Zorngården, Johan Cederlund (personlig kommunikation, den 13 mars, 2012). Det finns heller inga planer på att göra en stiftelse av verksamheten, fortsätter Johan, eftersom det fungerar bra i dagsläget. Verksamheten leds av en styrelse. Styrelsens ordförande skall vara ett stadsråd, minister eller före detta minister.

Skydd

Varken byggnaderna på Zorngården eller trädgården är skyddade men anläggningen ligger på ”prickat”⁹ område, berättar Johan (Cederlund, personlig kommunikation, den 13 mars, 2012). Fastän Zorngården varken är ett byggnadsminne eller har andra skydd berättar Johan att han är nöjd över dagens situation och arbetar inte för att ändra läget. Eftersom personalen på Zorngården är kunniga inom bevarandefrågor föreligger mycket liten risk för att något skulle utföras som kunde skada anläggningen, menar Johan.

Personalens expertis ligger dock inte inom bevarande av trädgårdar utan inom bevarande av Zorns byggnader, konst et cetera.

Då tillbyggnaden av museet gjordes skedde en vanlig bygglovsansökan (J. Cederlund, personlig kommunikation, den 13 mars, 2012). Det finns också tankar, fortsätter Johan, på att öppna ett café i anläggningen i framtiden vilket man håller på att utreda för närvarande. Detta café vill man ska ligga vid Stallängans östra del, och eventuellt också ut över trädgårdens gräsmatta.

⁹ Ett sätt för kommunen att kontrollera exploatering av en yta är att göra prickmark i detaljplanen.

Ekonomi och skötsel

Annika berättar angående anläggningen Zorngårdens ekonomi att trädgården bara finns med som en liten del av den totala budgeten (A. Lindgren, personlig kommunikation, den 16 februari, 2012). Det, menar Annika, är för lite, och hon har försökt öka trädgårdens budget eller i alla fall få den som en egen rubrik. Hon försöker dock att göra något lite större varje år, som att plantera ett träd som hon placerar utefter gamla fotografier eller räkningar.

Johan berättar att Zorngårdens trädgård ligger under rubriken "Diverse" och att hela den posten har en budget på etthundratusen kronor per år (Cederlund, personlig kommunikation, den 13 mars, 2012). Därunder ryms även Zornmuseets bibliotek, fortsätter han. Det gör att trädgårdens uppskattade budget är, enligt Johan, runt tjugofemtusen kronor per år. Utöver den budgeterade summan tillkommer också lönen för en trädgårdsmästare, Annika Lindgren.

Annika Lindgren är den som utför skötseln av trädgården i dagsläget. Hon berättar att det främst är nyttoodlingen som tar mest tid och kraft och att det är därför som den ytan är mindre än på makarna Zorns tid (A. Lindgren, personlig kommunikation, den 24 april, 2012.)

Mål för framtiden

Styrelsen för Zornsamlingarna är i skrivande stund i fasen att utveckla en strategisk framtida plan för Zornsamlingarna:

"Vår vision är att Zornsamlingarna skall vara Dalarnas ledande kultur-institution med ett av Sveriges mest respekterade konstmuseer och med miljöer som erbjuder rika upplevelser för besökare. Zornsamlingarnas skall vara ett kunskapscentrum och en levande mötesplats för såväl experter som allmänhet." (Styrelsen för Zornsamlingarna, 2012-03-08)

Denna vision är dock, berättar Johan, under utveckling eftersom den kanske i dagsläget är för ödmjuk; det som nämns i visionen är redan till större delen sant för verksamheten (J. Cederlund, personlig kommunikation, den 13 mars, 2012).

Målet för 2017 delas i skriften in i tre delar; Antikvarisk verksamhet, Publik verksamhet och Vetenskaplig verksamhet. Under Antikvarisk verksamhet formulerar man sig på följande sätt:

"Antikvarisk verksamhet – att veta och förmedla kunskap

Zornsamlingarnas medarbetare har tillsammans en ovärderlig kunskap om Anders Zorn, hans konst och hans samlingar. Genom den dagliga kontakten med föremål och arkiv samt informationsutbyte med andra museer och privatpersoner hålls kunskapen vital. Byggnader och föremålsbestånd är i god kondition tack vare optimala vårdinsatser." (Styrelsen för Zornsamlingarna, 2012-03-08)

Målet med den antikvariska verksamheten är alltså att sträva efter att hålla kunskapen vid liv samtidigt som byggnaderna och de olika föremål som finns på Zorngården är i gott skick. Under rubriken *Publik verksamhet* nämner man också planerna om ett nytt café samt vikten av att skapa kvalitativa utställningar (Styrelsen för Zornsamlingarna, 2012-

03-08). Också möjligheten att använda sig av digitala hjälpmedel nämns som framtida mål. Det finns inget skrivet som direkt rör trädgården förutom planerna på caféverksamheten.

Trädgårdsmästare Annikas långsiktiga mål för trädgården är huvudsakligen dessa tre (A. Lindgren, personlig kommunikation, den 16 februari 2012):

- Att återskapa en lummig karaktär som Annika sett på äldre fotografier från trädgården
- Att utveckla växtligheten mot arter som Emma beställt och som referenslitteratur anger som tidstypiska
- Att hitta och plantera växter som kan användas inne på Zorngården som snittblommor i vaser, till exempel pioner och rosor

Trädgårdens struktur och karaktär

Då man närmar sig Zorngården från Vasagatan möts man av två lindar på vardera sidan om en diagonal grusgång som leder fram till ett hjärta i gräsmattan. Det är hjärtats nedre spets man möts av och erbjuder besökaren ett vägval som tar en vidare upp mot Zorngårdens entré. Däremellan de två lindarna och hjärtstrukturens nedre spets omges grusgången på båda sidor av buskage bestående av hallon och buskrosor. Utanför dessa buskrader finns planteringar för grönsaker, perenner och sommarblommor beroende på vilket år det är. Användningen av dessa ytor skiftar för att skapa en frisk jord för växterna.

Vegetation i trädgården

Inventeringen är utförd under ett par veckor utspridda över februari och mars under vintern/våren 2012. Bilderna är tagna dels under dessa veckor men också under ett par år innan av Zorngårdens trädgårdsmästare Annika Lindgren som under flera års tid fotograferat i trädgården. En komplett växtlista över vilka träd och buskar som finns i trädgården idag finns i slutet av detta arbete under *Bilagor: Växtinventering i Zorngårdens trädgård 2012*. I anslutning till den finns också en plan över trädgården, liknande den som visas på nästkommande blad för att underlätta förståelsen, kallad *Vegetation och ytor i Zorngårdens trädgård*.

Zorngårdens trädgård ligger i växtzon VI (Kvant & Palmstjärna, 2010 s. 655) och vänder sig mot söder. Trädgården är relativt plan. Norr om Zorngården utanför staketet sluttar marken brant ner mot Hemulån. Trädgården består av en långsmal yta avgränsad i norr av Hemulån, i öster av Mora kyrkas kyrkogård, i söder av Vasagatan och i väster av Stallängen och Zorngårdens tillfartsväg. Det finns tre sätt att ta sig in i trädgården; i söder genom en grind som vetter ut mot Vasagatan, i öster genom en grind strax söder om Ateljén samt i väster genom lidret i Stallängen.

Trädgårdens karaktär präglas och utgörs av de större träd som finns i utkanterna av trädgården, de mindre buskar och träd som finns mot trädgårdens centrala del samt de långsgående häckar som skapar rumslighet och rörelse. Mellan dessa element finns också stora gräsytor som inte har någon speciell funktion.

Figur 3.33. Illustrationsplan av Zorngårdens trädgård. De rosamarkerade träden är lindarna, de största träden. (Baserad på kartunderlag från Zornsamlingarna, vidarearbetad av författaren.)

Det finns fem björkar i trädgården som står längs med staketet mot kyrkogården. Dessa björkar varierar i storlek och skapar en linje och en avskärmning mot kyrkogården. Utöver dessa björkar står det också två större ekar i trädgården samt lindar (lindarna är markerade med rosa i kartan, Figur 3.33). Tillsammans skapar dessa tre arter trädgårdens huvudsakliga stomme när det gäller högre vegetation. Björkarna fungerar som avgränsare medan ekarna står vid hjärtstrukturen och är egentligen den enda större träd som står ensamma som solitärträd och inte längs med ett staket eller en fasad. Lindarna står vid strategiska punkter vid två av trädgårdens entréer och bildar fokuspunkter samt förtydligar entréerna. En del av björkarna kompletterades cirka 1995-1996 (A. Lindgren, personlig kommunikation, mars 2012).

Figur 3.34.

a: Gräsyta sedd från trädgårdens södra grind, vy mot Zornmuseet åt väster (foto: Elin Öhman).

b: Grinden in till trädgården i öster. Två lindar syns (foto: Elin Öhman).

c: Morgonbad till vänster. Vy över trädgården åt sydost med en ek och en del av björkraden (foto: Annika Lindgren).

d: Vy över trädgården sedd från syrenbuskaget vid Vikahärbret mot sydost. Lindkronans underkant syns (foto: Annika Lindgren).

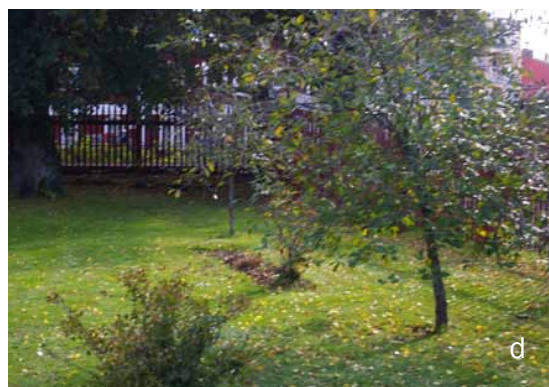

Utöver dessa stora träd finns också i trädgården flera mellanstora träd i form av rönnar. Dessa står på en enkel rad vid staketet mot Vasagatan, och ytterligare ett står i norr mot

Hemulån. Små träd i form av fruktträd finns också och består främst av äppelträd och körsbärsträd. Äppelträden står främst i trädgårdens södra del vid odlingsytorna men ett står planterat i hjärtat. Körsbärsträden bildar en enkel rad mot infartsvägen genom Stallängan i trädgårdens västra del. Idag finns det nio äppelträd i trädgården varav de flesta är relativt unga. Ett par träd planterades 2008 och resterande träd är troligtvis kvar från den tid som Emma fortfarande levde. Det har funnits äppelträd i trädgården ända sedan 1909 av ett antal sorter, då främst i hjärtat.

Figur 3.35. a: Frankfurtanarosen i gången. b: Morarosen. c: Hjärtats ros (foto a, b, c: Annika Lndgren). d: Fruktträd och bärbuskar i södra delen av trädgården. e: Hallonhäcken i gången (foto d, e: Elin Öhman)

Kring odlingsytorna finns också ett par spridda bärbuskar i form av svarta vinbär (*Ribes nigrum*) och krusbär (*Ribes uva-crispa*). Det finns också en planterad rad av röda vinbär som står vid en av de tre odlingsytornas kant. Hallon (*Rubus idaeus*) finns det däremot gott om i trädgården. Den fungerar som en rumsskapande och riktningsbildande häck på vardera sidan om grusgången som nämndes tidigare. Hallonen stöttas av träramar för att inte tappa formen vilka skapar ett starkt uttryck även på vinterhalvåret (se Figur 3.35, foto e). Klätterväxter finns det endast på två ställen i trädgården, båda klättrandes på Gula huset. En humle (*Humulus lupulus*) står vid entrén till husets västra sida och på en vägg mot öster klättrar en alpklematis (*Clematis alpina*).

Mindre buskar finns utspridda i trädgården. Det är arter såsom rosentry (*Lonicera tatarica*), schersmin och tidig forsythia (*Forsythia ovata*). Längs med Stallängan står en

gullrips (*Ribes odoratum*) och vid hjärtstrukturens södra spets står på vardera sidan om grusgången två större oxbärsbuskar (*Cotoneaster integerrimus*). Det finns också två lägre buskplanteringar på tomten; en liten stefanandra växer utanför Gula huset och en spireaplantering finns söder om Ateljén. Lite större buskage finns i form av syrengrupper. Det finns två syrengrupper på vardera sidan om hjärtstrukturen. Den västra av dem bildar en långsmal bersåliknande form. Det finns också en större syrenväxtlighet framför Stallängan. Syrenerna härstammar troligen från trädgårdens tidiga historia då makarna Zorn bodde där. År 1917 fanns det björnhallon på Zorngården (R17:1). Idag är dessa ersatta med vanliga hallon, *Rubus idaeus*.

Det finns flera olika rossorter i Zorngårdens trädgård. Där hallonhäcken slutar på vardera sidan om grusgången tar en ros vid, Frankfurtanarosen (B3) enligt den undersökning som gjordes. Enligt *Rosor för nordiska trädgårdar* heter den apotekkarros, *Rosa gallica* var. 'Officinalis' (Gustavsson, 1998) Denna ros har en cerise färg (se Figur 3.35, foto a). Utanför Gula huset står en gul ros, persisk gulros (*Rosa foetida* 'Persian Yellow'), och fanns på Emmas räkningar från trädgården 1909 (R09:2). Detta exemplar planterades dock 2009, hundra år senare, och är den enda som finns kvar av den sorten. Den mår inte bra idag, och ska troligtvis flyttas framöver. Utöver dessa två arter finns ytterligare tre sorters rosor. I hjärtstrukturen, i de norra två rundade formerna som bildar hjärtats övre del, växer en rad av blodröd floribundaros *Rosa floribunda*-gruppen 'Europaeana' (se Figur 3.35, foto c). Den fjärde rossorten finns planterad på fyra ställen i trädgården; två på vardera sidan om Zorngårdens södra entré och två vid Ateljén (se Figur 3.35, foto b). Rosen är troligen en hybrid mellan en glauca-ros och en pendulina-ros eftersom den inte är fertil (B3). Buskarna är troligen original från trädgårdens tidiga period och är den sort som Emma gav till Karlfeldt i gåva. Den sista rosen är en fylld pimpinellros (*Rosa spinosissima* 'Plena') som blommar i vitt (B3). Denna ros växer vid Gula huset liksom den persiska gulrosen.

Det finns tre större planteringsytor i Zorngårdens trädgård som varierar i användning under åren. Sommarblommor och grönsaksbäddar turas om att uppta planteringsytorna för att skapa en jordmån som får vila mellan varven i en typ av växelbruk. Det odlas sommarblommor och grönsaker i dessa planteringsytor. Av sommarblommorna finns arter såsom dahlia, rosenskära och aster. Av grönsakerna odlas arter såsom morötter, blomkål och rödbetor. Se bilagor *Växtlistor* för mer detaljerade planteringsplaner.

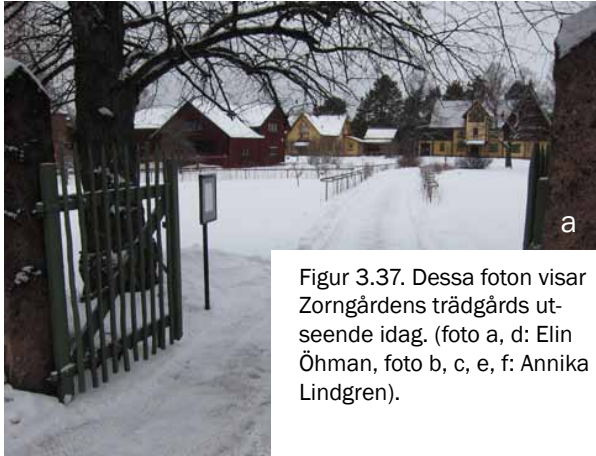
Figur 3.36. Dessa foton visar Zorngårdens trädgårds nyttoodling och utseende idag. (foto a, b: Annika Lindgren, foto c, d, e: Elin Öhman).

Övriga detaljer

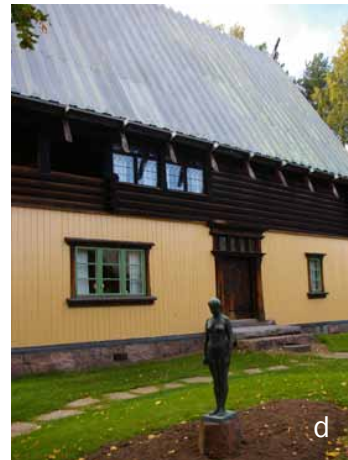
Sommartid ställer man ut bänkar både i trädgården och utanför Zornmuseet. I trädgården är bänkarna gröna och står placerade på tre ställen; vid Morgonbad, vid ett av syrenbestånden samt utanför den västra verandautbyggnaden. Bänkarna som står utanför museet är av samma typ med röda.

Det finns ingen belysning som syftar till att lysa upp trädgården förutom en armatur som lyser upp Morgonbad. Däremot finns flera större strålkastare i oxbärsbuskarna som skall lysa upp Zorngårdens fasad. De fungerar inte bra i dagsläget, berättar Annika, och man planerar att i framtiden undersöka om det kan göras bättre (A. Lindgren, personlig kommunikation, den 23 april, 2012). Stallängans gårdsplan lysas idag upp av en modern typ av lampa men den ska bytas ut inom en snar framtid, berättar Annika vidare. De nya armaturerna ska vara av en äldre karaktär för att passa bättre in i miljön. Grindarna som leder besökare in på anläggningen Zorngården står idag öppna dygnet runt. Annika berättar att man har haft ett par incidenter för ett par år sedan som har gjort att de planerar att låsa grindarna kvälls- och nattetid. Fontänfigur vandaliserades genom att ett gäng fick loss statyn och släpade iväg med den. Dock återfanns den ett par meter utanför grinden mot kyrkans staket. Risaloftet har också varit tillhåll för uteliggare under en period.

Markbeläggningen i Zorngårdens trädgård består i huvudsak av grusade ytor. Precis utanför den södra och den östra entrén som marken är belagd med rundad sten, i formen av hjärtan. Mellan huvudbyggnaden och Ateljén och Risaloftet är gångarna lagda med älvdalskvartsit (K. Högberg, personlig kommunikation, den 22 maj 2012) (se Figur 3.37: d).

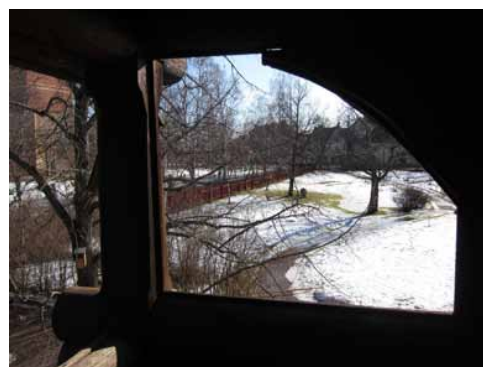
Figur 3.37. Dessa foton visar Zorngårdens trädgårds utseende idag. (foto a, d: Elin Öhman, foto b, c, e, f: Annika Lindgren).

Nedan syns bilder över dagens utsikt från Zorns balkong i anslutning till den stora salen öster (Figur 3.38). Det två övre fotografierna visar utsikten åt öster över Ateljén och Risaloftet. Det undre fotot visar trädgården åt söder med hjärtstrukturen och ekarna.

Figur 3.38. Utsikt idag från Zorns balkong åt öster över Ateljén, Risaloftet och trädgården. Foton: Elin Öhman.

Dagens användning

Idag är den huvudsakliga besöksattraktionen guidade turer inuti Zorngården samt Zornmuseet med utställningar och museibutik. Det guidade turerna i Zorngården sker dagligen varje heltimme mellan klockan 12 och 15. Trädgården är en del av helhetsupplevelsen men det finns inget skrivet om den som besökarna kan ta del av. Det finns till exempel inga broschyrer, växtlistor eller likande som skulle kunna göra trädgården mer lättillgänglig för besökare som vill lära sig mer om trädgården och historien bakom.

Trädgårdsmästare för Zorngården, Annika Lindgren berättar att det ändå sker aktiviteter i trädgården under året och vid speciella händelser (A. Lindgren, personlig kommunikation, den 16 februari, 2012). För att fira Anders och Emmas 150-årsjubileum år 2010, från det år de båda föddes, arrangerade man till exempel en trädgårdsfest på Emmadagen, berättar Annika. Man hade ordnat med ett tält som stod i hjärtstrukturen där man kunde köpa fikabiljetter till att köpa sju sorters kakor, fortsätter hon. Annika berättar vidare att det blev en väldigt trevlig tillställning och att de hade tur med vädret. Detta går att se på bilder 3.39 *e* och *f* på motsstående sida.

Annika anmälde även Zorngårdens trädgård till *Tusen trädgårdar*¹⁰, ett arrangemang där tusen trädgårdar i Sverige vartannat år, sedan 2010, öppnar upp sina dörrar för allmänheten en dag under augusti och som resulterade i en bok som beskriver alla trädgårdar (A. Lindgren, personlig kommunikation, den 16 februari, 2012). Zorngården var med år 2010 och boken, som heter *Trädgårdsriket: guide till 850 trädgårdar* (Carlson, 2011) finns att köpa i Zornmuseets butik. Det står dock inga

detaljer om trädgården i boken utan den fungerar som en katalog över de trädgårdar som ingår eller en reseguide.

Förutom dessa evenemang har även trädgården varit plats för ett vinterbröllop och under midsommarhelgen brukar kyrkan vilja ha en gudstjänst i trädgården, berättar Annika (A. Lindgren, personlig kommunikation, den 16 februari, 2012). År 2010 återinsköpade man också bin till trädgården vilket resulterade i att man har börjat sälja egenproducerad honung i museibutiken (se Figur 3.39 d).

Figur 3.39. Fotograf för samtliga foton på denna sida: Annika Lindgren. Foto a-b är tagna under Anders och Emmas 150-årsjubileum, 20090131. Foto c är ett vinterfoto över Zorngårdern. Foto d är taget 20110929 och visar en burk innehållande honung från Zorngårdens trädgård. Foto e-f är tagna på Emmadagen under 150-årsjubileet, 20100723. Foto f föreställer ett blomstervalv, fotot är något beskuret.

En guidad tur på Zorngården

Att gå en guidad tur idag inne på Zorngården är en väldigt trevlig, intressant och framför allt autentisk upplevelse. Huset har en stor detaljrikedom och mångfald. Nästan allt finns bevarat, från silverbesticken i skåpslådorna till skjortorna i Zorns garderob, från mathissen och dess mekanik som fraktar mat mellan våningarna till rånjärnet i den vedeldade spisen.

På bottenvåningen finns först en köksentré med tre - fyra rum där man utförde de köksliga bestyren såsom att diska och laga mat. Innanför köksavdelningen ligger matsalen som består av det hus som Zorn flyttade hit från Utmeland. Matsalen är fortfarande nästan helt bevarad. När man passerar matsalen kommer man till en lång korridor. På vänster sida finns en lång fönsterrad som vetter mot Hemulån. Till vänster efter fönstren finns en trappa till övervåningen och rakt fram är Zorngårdens huvudentré, vänd mot Ateljén. På ömse sidor om entrén ligger två rum, makarna Larssons rum som de använde när de besökte gården samt Prins Eugens rum. Prins Eugens rum har en god utsikt över trädgården. Det är ett tecken på att paret tyckte att gästerna var viktiga.

Övervåningen består av sovrum och Zorns stora utbyggnadsprojekt som användes som sällskapsrum. Detta rum har mycket högt i tak, uppemot tio meter, och erbjuder plats för nöje och umgänge. Här finns bland annat ett coronnebord med en liten upphöjd läktare, en bibliotekshörna, en brant trappa upp till ett fönster högt upp i taket samt ett rum högt upp som Zorn först ämnade använda som ateljé men som istället blev en garderob och lekplats för besökande barn. Åt andra hållet från trappan sett finns en motsvarande fönsterrad som på våningen under som erbjuder en utblick mot Hemulån. Bortom denna ligger makarnas varsina sovrum samt ett par till rum som användes till att skriva brev, läsa med mera. Makarna hade separata sovrum. Zorns rum vetter mot norr och Hemulån medan Emmas rum vetter mot trädgården.

Huset berättar för besökaren vilka makarna Zorn var. Zorn verkar vara en man med många strängar på sin lyra. Detta märks på flera olika sätt genom huset. Hans stora samling av föremål på väggarna av olika slag visar att han var en samlare. Hans konst visar hans konstnärliga ådra. All teknik berättar om hans stora intresse för nya saker och uppfinningar. Hans kärlek till sina hundar märks på flera sätt, bland annat en vacker vattenskål. I sällskapsrummet märks hans musik- och sportintresse. Emmas personlighet lyser också igenom på många ställen i huset. Köket innehåller mängder med porslinsamlingar och av guiden får jag veta att Emma månade om sin personal på olika sätt. Hon var också noga med hygien på sin personal och värnade om hembygden.

Hur är då kopplingen mellan inne och ute på Zorngården? För det första finns tre större verandor; två stycken ovanpå varandra i väster. På undervåningen är den inglasad och utgörs av köksentrén. På övervåningen ligger den i anslutning till Zorns och Emmas sovrum. Denna veranda är mycket stor och hade troligen en långsträckt utsikt, idag något blockerad av att tallarna har växt upp. Den tredje och sista verandan ligger i anslutning till sällskapsrummet. Denna veranda vetter mot Ateljén och Hemulån men också mot trädgården och kyrkan. I övrigt känns det som att huset öppnar upp sig mer åt Hemulån än mot trädgården. Mot Hemulån finns dessa långa fönsterrader och de två verandorna åt väster riktar sig mot ån. På det stora hela kan man dock inte säga att huset vänder sig utåt alls i större grad. Fönstren är relativt små och sitter ibland högt upp, kanske för att ge ljus men inte inblick? Fönstret vid diskhon är riktat mot trädgården och skulle i praktiken ge en fin utblick över den men den döljs av rosenbuskarna som står rakt framför fönstret. Dessa var under parets levnadstid än mer lummiga och större än de är idag.

Värdebeskrivning – baserad på *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*

Detta avsnitt ger en redogörelse för de värden som Zorngårdens trädgård besitter idag. Värdebeskrivningen utgår från Axel Unnerbäcks *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* (2002). Beskrivningen utgår från de dokument- och upplevelsevärden som Unnerbäck tar upp. Dessa beskrivs också mer utförligt under metodavsnittet i arbetets början. Som komplement har Maria Flincks tillägg för att anpassa värderingen till trädgårdar, parker och andra liknande anläggningar och utemiljöer använts (Flinck, 2011). I denna värdebeskrivning är endast trädgården avsedd, men som en del av helhetsupplevelsen. Det innebär att det i huvudsak är själva trädgården som är i fokus för bedömningen av värdena men i ett par fall, som nämns i texten, räknas även omgivande byggnader och hus in i värderingen.

Trädgården besitter inte alla Unnerbäcks och Flincks dokument- och upplevelsevärden. De värden som inte finns i trädgården tas inte upp i detta kapitel men i diskussionskapitlet. Värdena presenteras i samma ordning som de tas upp i *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*.

Dokumentvärden

Dokumentvärden avser de värden som är av en objektiv karaktär (Unnerbäck, 2002). Dessa värden är enklare att bedöma än upplevelsevärdena eftersom de främst baseras på historisk kunskap.

Samhällshistoriskt värde

Anläggningen Zorngården är ett konstnärshem som skapades samtidigt som flera andra liknande hem i Dalarna och på andra platser i Sverige. Det finns fler sådana konstnärshem bevarade, exempelvis; Erik Axel Karlfeldts Sångs, Carl Larssons Lilla Hyttlös och Carl Milles Millesgården utanför Stockholm (se *Bilaga: Förra sekelskiftets konstnärshem* i slutet av detta arbete för en mer detaljerad redogörelse). Alla dessa konstnärshem hade också en tillhörande trädgård. Sångs, Lilla Hyttlös och Millesgårdens trädgårdar är alla öppna för allmänheten, liksom Zorngårdens trädgård. Dessa konstnärshem skapades av en ny grupp i samhället som uppkom i början av 1900-talet och som kom att präglade många hem runtom i Sverige under denna tid. Denna samhällsgrupp utgjordes av konstnärer eller andra kulturpersonligheter som hade en helt ny syn på livet. De reste mycket och hämtade inspiration från världens alla länder (Ahlstrand et al, 2001). De hade gott om pengar men ville samtidigt vara nära naturen och uppförde sina hem på landet (Bergström & Nolin, 2004).

De växte upp under den tyska stilen som hade ett brokigt innehåll och var en blandning av stilar, men inspirerades av den nya stilen från England, arts and crafts. Alla dessa hem är också helhetskoncept, som Bergström & Nolin (2004) beskrev; trädgården, huset och konsten kompletterar varandra och alla delar var viktiga för dessa kulturpersonligheter. De skapade sin egen hemmiljö och var inblandade i utformningen av alla hemmets delar på något sätt. Det var en livsstil. Dessa konstnärshem som finns kvar har ett samhällshistoriskt värde eftersom de visar på denna livsstil genom sitt utseende och sin utformning.

Personhistoriskt värde

Zorngårdens trädgård har ett mycket högt personhistoriskt värde i och med att trädgården var en del av Anders Zorn och Emmas hemmiljö. Zorns påverkan återfinns i statyerna i trädgården samt trädgårdens struktur som han var delaktig i att skapa. Zorngården med dess uthus och tillhörande byggnader är, tillsammans med trädgården, ett minnesmärke över konstnären och hans fru.

Trädgårdens struktur präglas starkt av det hjärta i gräsmattan som Zorn lät omlägga till Emma i silverbröllopspresent. Emma är också en viktig person för trädgården och bidrar till det höga personhistoriska värdet precis som Zorn gör. Genom Emmas avtryck i trädgården skapas en starkare bild av Zorn och vice versa. Genom Emma förstår man Zorns kärlek och hjärtat i gräsmattan är en tydlig bild av den kärleken. Röda rosor planterades i hjärtat och statyn Morgonbad placerades i den södra delen. Rosor har visat sig betyda mycket för Zorn i tidigare situationer, han begravde bland annat sin favorithund under en rosenbuske i trädgården, och dessa rosor förstärker på så sätt innebörden av hjärtstrukturen. Trädgården var en del av paret Zorns liv och saknar en lång ägarlängd. Zorn är en av Sveriges största konstnärer och är känd över stora delar av världen i konstkretsar. Brummer skriver bland annat att Zorn är en av Sveriges främsta målare (1994). Därför är det viktigt att bevara trädgården eftersom den berättar om Zorn som person, på de sätt som förklaras ovan.

De två ekar som står i trädgården idag ger trädgården ett ytterligare stärkt personhistoriskt värde eftersom ekarna uppkom på initiativ av Ottilia Adelborg, bland annat barnboksförfattare och vän till paret. Utöver ekarna är trädgården en del av den miljö som paret erbjöd sina gäster att ta del av då de besökte Zorngården. Gästerna stannade oftast ett tag och spenderade tid även i trädgården. Besökarna utgjordes bland annat av prins Eugen, Carl och Karin Larsson, Erik Axel Karlfeldt och Gustav V.

Upplevelsevärden

Upplevelsevärden avser värden av en mer subjektiv karaktär och kan vara svårare att bedöma (Unnerbäck, 2002, s. 11-12). Dessa värden är inte alltid baserade på historisk kunskap och det krävs att platsens, ibland subjektiva, upplevelser beskrivs i ord. Detta är inte lätt, skriver Unnerbäck, och han upplyser om att det kan vara av värde att diskutera dessa värden i en större grupp av bedömare.

Arkitektoniskt värde

Här går det inte att se trädgården som en del för sig själv och tala om ett arkitektoniskt värde bara i den. Hjärtstrukturen som Zorn skapade i gräsmattan tillsammans med gångvägarna och trädgårdens struktur samspelar med huvudbyggnaden och övriga mindre byggnader till en miljö med ett arkitektoniskt värde. Helheten som Zorngårdens miljö skapar är ett exempel på en gård som utformats på ett genomtänkt sätt med arkitekturen som utgångspunkt i första hand. Hjärtats placering rakt framför Zorngårdens södra entré gör att huvudbyggnaden får ett starkare fokus då man närmar sig anläggningen söderifrån. Gångvägarna som omger hjärtat gör att besökare närmar sig huset på ett sätt som gör att huset känns statligt och i centrum för uppmärksamheten.

Trädgården gör att det som besökare går att förstå helheten lättare och att se hur Zorn och Emmas hemmiljö såg ut. Trädgårdens struktur ger också besökaren ett starkare intryck av byggnaden Zorngården. Byggnaden och trädgården kompletterar varandra och i och med trädgården får också själva byggnaden ett starkare värde i sig. Trädgårdens struktur

förstärker byggnadens fasad och speciellt entréerna. Den södra entrén förstärks av den hjärtformiga gräsmattan framför som leder blicken dit och Zorngårdens östra entré får ett starkare intryck av statyn Fontänfigur som skapar ett blickfång.

Konstnärligt värde

Trädgården har ett konstnärligt värde i form av de två skulpturer som Zorn skapade och lät upprätta i trädgården. De två skulpturerna ger en påminnelse om Zorn som konstnär och fungerar som målpunkter i trädgården. De kan betraktas som trädgårdens smycken. Statyerna står placerade på väl avvägda platser. Morgonbad står placerad i hjärtstrukturens nedre spets och hamnar på så sätt i förgrunden i de flesta foton som tas på Zorngården av naturliga skäl. Morgonbad blir också det första man som besökare möter då man tar den södra gångstigen och närmar sig huset. Vid Morgonbad behöver besökare välja sida, höger eller vänster, eftersom de två gångarnas form är identiska, men spegelvända, och leder till samma punkt; Zorngårdens södra entré.

Fontänfigur står också strategiskt placerad, mitt i en planteringsyta. Statyn med omgivande vegetation ligger snett söder om Zorngårdens östra entré, som också på Zorns tid betraktades som huvudentré. Besökare passerade alltså skulpturen då de tog sig från grinden till den östra entrén. Morgonbad och Fontänfigur går att betrakta på samma sätt som Zorns övriga konstverk; väl genomtänkta och väl planerade med en slutprodukt som uppvisar hög estetisk kvalitet. Det är dessa skulpturer som är trädgårdens smycken.

Patina

Patina kan, som Unnerbäck berättar, både vara ett dokumentvärde och ett upplevelsevärde (2002). Det är på grund av att det både kan finnas fysiska spår av tidens gång så som rost, ärgning, nednötning et cetera men också vara en *känsla* av att tiden gått. I Zorngårdens trädgård finns inga tydliga tecken av patina, men däremot på timmerhusen och på Zorngården. De har en mycket åldrad karaktär och ger en känsla av att de stått på platsen i flera hundra år. Den typen av patina skulle kunna tolkas som ett dokumentvärde. Med tanke på att det är hela utemiljön som avses och i synnerhet trädgården i denna värdebeskrivning har jag valt att inte ta med dokumentvärdet patina som finns i byggnaderna. Istället beskrivs *upplevelsevärdet* patina eftersom det inbegriper hela utemiljön. Husen, fäbodarna, byggnadernas placering på tomten, trädgården med dess stora träd skapar alla tillsammans en känsla av att platsen har en hög ålder och att lång tid passerat sedan det byggdes. Fäbodarna är i sig mycket gamla och även huset har ett väderbitet uttryck som ger en känsla av att det byggdes för länge sedan. Statyerna är ärgade och ger också de en känsla av hög ålder. De lindar och ekar som står i trädgården är gamla, dock är ekarna troligtvis inte lika stora som de skulle ha varit i ett bättre anpassat klimat. Alla dessa delar gör att anläggningen Zorngården som helhet uppfattas som en plats med patina.

Miljöskapande värde

Trädgården i sig har ett miljöskapande värde på resten av anläggningen Zorngården. Anläggningen Zorngården har i sin tur ett miljöskapande värde där det ligger placerat i Mora. I Unnerbäck's värdebeskrivning avses endast den förstnämnda tolkningen av värdet. Han beskriver det som en bebyggelse i en stad där varje enskilt hus har ett relativt lågt egenvärde. Däremot skapar de tillsammans en miljö av högt miljöskapande värde (Unnerbäck, 2002). I detta fall som rör Zorngården och dess trädgård blir detta värde komplext. Eftersom trädgården står i fokus för undersökningen blir det också

naturligt att det är trädgårdens miljöskapande värde på anläggningen Zorngården som avses i värdebeskrivningen. På samma gång fungerar utemiljön på Zorngården som en enhet och därför finns det också skäl till att ta upp hela anläggningen Zorngårdens miljöskapande värde gentemot omgivande kvarter i Mora som ytterligare ett värde.

Zorngårdens trädgård omges av en miljö som är värdefull eftersom den ger en uppfattning om hur trädgården använts och sett ut historiskt. De olika bevarade uthusen såsom Vikahärbret, Risaloftet och Gula Huset är en del av en autentisk miljö och bildar ett sammanhang med trädgården. Stallängan ger en bild av hur trädgården såg ut innan utökningen eftersom byggnaden låg placerad i den tidiga tomtens kant och ger en riktlinje om var den tidiga infartsvägen gick. Utan trädgården skulle anläggningen Zorngården också ha en helt annan karaktär och uttryck. Om det istället låg en parkering framför huvudbyggnaden, hur skulle man då se på huset?

Samtidigt finns också ytterligare en aspekt på det miljöskapande värdet. Anläggningen Zorngården i sin helhet med byggnader och utemiljö präglar omgivande kvarter i Mora. Zorns staty av Gustav Vasa står ett hundratal meter bort, Zorns gravsten ligger ett stenkast bort i kyrkogården, en staty av Zorn finns i hans minnespark på andra sidan den rondell som tar vid utanför Zorngårdens södra grind. Hela denna omgivande miljö har ett historiskt värde och anläggningen Zorngården är en stor del av den miljön. Av den anledningen har anläggningen Zorngården ett miljöskapande värde också på omgivande kvarter i Mora.

Identitetsvärde

Identitetsvärdet, förklarar Unnerbäck (2002), är svårt att beskriva i objektiva termer. Istället bör man använda skönlitterära termer (Unnerbäck, 2002). Om en plats har identitetsvärde, fortsätter han, innebär det att människor känner samhörighet, trygghet eller igenkännande med platsen. Om en byggnad rivs som man känner samhörighet med kanske man först och främst känner obehag inför att ett personligt värde tas ifrån en (Unnerbäck, 2002). Det kan vara svårt att formulera logiska argument mot att behålla byggnaden eftersom det är på ett sådant personligt plan man kopplar till den. Unnerbäck skriver också att det är en fråga om byggnadens "personlighet" (2002).

Anläggningen Zorngården har identitetsvärde för Moraborna, en personlighet. Den står på en mycket central plats som många passerar till och från jobbet och den erbjuder en fysisk plats att minnas Zorn på. Den är en del av Mora och har stor betydelse för Moraborna. Zorn, tillsammans med Vasaloppet bland annat, har satt Mora på kartan och bidragit till det Mora som finns idag.

Symbolvärde

Symbolvärdet kräver också en förklaring eftersom det ligger nära identitetsvärdet. Om en plats har ett symbolvärde innebär det att platsen är symbol för exempelvis en tid, en ort, ett begrepp et cetera (Unnerbäck, 2002). Byggnaden kan representera makt, idéer, rikedom bland annat och ofta är det knutet till en speciell byggnadsdel såsom ett kyrktorn eller en portal, berättar Unnerbäck vidare. Dock är detta värde ett högst subjektivt värde och kan ändras över tiden (Unnerbäck, 2002).

Hantverkskulturen i Dalarna symboliseras av dalahästen bland annat, vilken också kan sägas representera hela Sverige. Dalahästen visar på ett gott hantverk och kurbitsarna som pryder den på en skaparglädje. Anläggningen Zorngården kan tolkas på samma sätt. Inredningen på Zorngården är gedigen och välgjord, som dalahästen, samtidigt som den

är kreativ, som dalahästen. Trädgården är förvisso endast en del av detta symbolvärde, men bidrar till den helhetsbild som berättar om ett landskap med ett folk som arbetar hårt och har en förkärlek och ett intresse för estetik. Anläggningen Zorngården kan ses som en symbol för detta.

Förstärkande och övergripande värden

De grundläggande värdena – dokumentvärde och upplevelsevärde - bör kompletteras med övergripande och förstärkande värden. Dessa värden, förklarar Unnerbäck (2002), vägleder besluten för hur anläggningen ska skötas och bevaras i framtiden eftersom de styr hur de grundläggande värdena ska komma till sin rätt. Han ger flera exempel som gör dessa värden lättare att förstå. Bland annat skriver han att en byggnad som är ombyggd av naturliga skäl är mindre värd än en autentisk byggnad och att en pedagogisk miljö är mer värd att bevara än en miljö som är svår att förstå (Unnerbäck, 2002).

Kvalitet

Anläggningen Zorngården är i sin helhet en gedigen plats, väl underhållen och väl skött. Man märker att det ligger omsorg och omtanke bakom byggnaderna och trädgården hålls på ett välskött och ordnat sätt. Materialen är väl skötta och anläggningens olika delar hålls städade och rena. Nybyggnationen i form av museibutiken bidrar också till en känsla av kvalitet. Rent fysiskt ger byggnationen en känsla av kvalitet med sina materialval och sitt utförande, men samtidigt erbjuder också butiken en service som visar att besökarna är välkomna.

Autenticitet, äkthet

Anläggningen Zorngården erbjuder besökaren en autentisk miljö. Alla byggnader; huvudbyggnaden, fäbodarna, Monas hus och Stallängan, har behållits i stort sett identiska med dess ursprungsform. Trädgården är bevarad i vissa avseenden, speciellt vad gäller trädgårdens struktur samt en del större träd. Trädgårdens utsträckning och staket är bevarade och även grindar, entréer till platsen samt trädgårdsgångarna till stor del. Alla dessa delar gör att anläggningen Zorngården upplevs som en autentisk plats.

Pedagogiskt värde

Anläggningen Zorngården som helhet har ett pedagogiskt värde men det kan bli starkare. Interiören på Zorngården, med sina guidade turer och autentiska bevarande, gör att besökare mycket lätt kan föreställa sig hur makarna Zorns liv kan ha sett ut och det går att förstå historien som lett fram till dagens utseende. Däremot kan trädgården göras tydligare för att man ska kunna se hur trädgården sett ut, hur den används, dess funktion et cetera.

När det gäller begreppet konstnärshem är Zorngården en viktig pusselbit och en av relativt få sådana i Sverige. Att kunna besöka alla dessa konstnärshem och se samspelet mellan dessa personer i hemmen idag som besökare är ett stort värde. Det gör att helheten blir lättare att förstå och begreppet konstnärshem blir mer överblickbart och lättförstått.

Sällsynthet och representativitet

Med tanke på anläggningen Zorngårdens starka personhistoriska värde kopplat till endast två personer är det lätt att förstå att denna anläggning måste vara unik i sitt slag. Det fanns bara en Anders och Emma Zorn och detta är deras bevarade hem. Zorngården är också ett exempel på ett konstnärshem och det finns inte heller många sådana bevarade i Sverige. Förutom Zorngården märks Carl Larssons Lilla Hyttlös, Erik Axel Karlfeldts Sångs, Selma Lagerlöfs Mårbacka, et cetera. Det finns starka skäl till att bevara hela denna anläggning eftersom den är en i sitt slag. Anläggningen Zorngården representerar både Anders och Emma Zorn och deras liv men också konstnärshem och deras funktion, tankesätt och uppbyggnad.

Sammanvägd motivskrivning

Anläggningen Zorngården har ett högt samhällshistoriskt värde i och med att den visar hur konstnärshem såg ut och fungerade under början av 1900-talet. Det finns också ett mycket högt personhistoriskt värde i anläggningen och i trädgården. Makarna Zorn personligheter presenteras i trädgårdens olika delar och detta värde är mycket starkt eftersom Zorn är en av Sveriges största konstnärer. Zorn låg bakom hjärtstrukturen och förmodligen också den övergripande strukturen medan Emma stod för odlingen av frukt och grönsaker till parets hushåll. Genom trädgården går det att se bland annat Zorns kärlek till Emma. Det faktum att även andra kända personligheter vistats på Zorngården gör att värdet förstärks. Bland annat har Erik Axel Karlfeldt, makarna Carl och Karin Larsson samt Prins Eugen bott på Zorngården som gäster.

Anläggningen Zorngården är ett exempel på en gård som utformats på ett genomtänkt sätt med arkitekturen som utgångspunkt i första hand. Hjärtstrukturen, gångvägarna, trädgårdens planering bidrar tillsammans med huvudbyggnaden till att skapa en miljö med arkitektoniskt värde. Trädgården har också ett konstnärligt värde i och med de två skulpturer som Zorn skapade och upprättade i trädgården. De två skulpturerna Morgonbad och Fontänfigur kan betraktas på samma sätt som Zorns övriga konstverk. De är väl genomtänkta och väl planerade och uppvisar en hög estetisk kvalitet. De är trädgårdens smycken.

Husen, fäbodarna, byggnadernas placering på tomten och trädgården med dess stora träd skapar alla tillsammans en känsla av att anläggningen Zorngården har en hög ålder och att lång tid passerat sedan det byggdes. Alla dessa delar gör att anläggningen Zorngården som helhet uppfattas som en plats med patina. Zorngårdens trädgård har också ett miljöskapande värde på resten av anläggningen Zorngården. Trädgården omges av en miljö som är värdefull eftersom den ger en uppfattning om hur trädgården använts och sett ut historiskt. Trädgården gör att det som besökare går att förstå helheten lättare och att se hur Zorn och Emmas hemmiljö såg ut. Anläggningen Zorngården i sin helhet med byggnader och utemiljö präglar också omgivande kvarter i Mora och ger de centrala delarna en historisk förankring.

Anläggningen Zorngården har ett identitetsvärde för Moraborna. Den finns på en mycket central plats som många passerar till och från jobbet och den erbjuder en fysisk plats att minnas Zorn på. Den har också en stark personlighet med dess speciella utseende och karaktär. Samtidigt är också anläggningen Zorngården en symbol för landskapet Dalarna. På samma sätt som dalahästen är en symbol för Dalarna, med dess goda hanverk och konstnärliga utförande, är också Zorngården ett exempel på dessa kvaliteter. Zorngårdens gedigna utförande och samtidigt högst personliga och estetiska uttryck ger ett prov på skaparglädje inte helt olikt det som ligger bakom dalahästen.

Själva trädgården är endast en del av detta symbolvärde, men bidrar till den helhetsbild som berättar om ett landskap med ett folk som arbetar hårt men samtidigt är kreativa och uppfinningsrika.

I dagsläget är anläggningen Zorngården en välskött plats som sköts med omsorg och omtanke. Det är också en autentisk plats som på många sätt är väl bevarad. Trädgården är bevarad till viss del, främst strukturellt. Det pedagogiska värdet på anläggningen Zorngården är i de flesta avseenden mycket högt. Guidade turer hålls inne på Zorngården och interiören är mycket väl bevarad. Det går att känna tidens vingslag. Dock kan trädgårdens pedagogiska uttryck utvecklas och förbättras. Det finns i dagsläget inga guidade turer där och det är omöjligt för besökare att veta vad som är original från parets Zorn tid eller inte. Det viktigaste för trädgården i framtiden blir att ta fasta på det pedagogiska värdet för att kunna förmedla trädgården på ett övertygande sätt för allmänheten. Anläggningen Zorngården representerar Anders och Emma Zorn och deras liv. Samtidigt ger den också en representativ bild av konstnärshem och hur de fungerade och var uppbyggda. För att ytterligare förstärka den pedagogiska aspekten och visa dessa konstnärshem krävs dock att också trädgården ses som en del av helheten.

Målsättningsdiskussion

Målsättningsdiskussionen diskuterar och ger förslag på hur trädgården bör tas hand om i framtiden vad gäller ambitionsnivå, hot och risker och långsiktiga mål samt ger två förslag på framtida förhållningssätt.

Långsiktiga mål

Här beskrivs vilka de långsiktiga målen för Zorngårdens trädgård bör vara och hur de ska eftersträvas. Dessa mål strävar efter att stärka de värden, både de grundläggande och förstärkande, som observerades i värdebeskrivningen. Dessa mål ska försöka eftersträvas under en tioårsperiod varefter en översyn och revidering av målen kan göras. Alla målen är lika viktiga att sträva efter.

Öka tydligheten i trädgården

Zorngårdens trädgård har ett mycket högt personhistoriskt och samhällshistoriskt värde. Det personhistoriska värdet är högt eftersom trädgården på olika sätt visar makarna Zorns personligheter. Zorns kärlek till frun Emma märks genom hjärtstrukturen bland annat. Emma märks i nyttoodlingen och valet av växter. Hon var matlagningsintresserad och var den som beställde nya växter till Zorngården. Det samhällshistoriska värdet är högt eftersom trädgården tillsammans med Zorngården är ett exempel på ett konstnärshem. Dessa två värden, det personhistoriska och det samhällshistoriska, kan förstärkas ytterligare genom att tydligheten ökas.

Ytterligare ett värde som Zorngården besitter, upplevelsevärdet patina, är viktigt att framhålla även i framtiden eftersom det hjälper besökaren att förstå trädgården och ökar på så sätt tydligheten. Som tidigare nämnts saknar trädgården den pedagogiska styrka som Zorngårdens interiör besitter. Detta måste vara en målsättning för framtiden. Det bör tas fram en beskrivande text om trädgården, gärna förtydligad med fotografier, bilder, planer et cetera för att göra den mer lättförståelig för allmänheten. Informationen ska vara enkel att ta till sig och enkel att få tillgång till som besökare. Kopplat till detta mål är också användningen av trädgården i framtiden. Zorngårdens trädgård bör användas i så stor mån det är möjligt utan att riskera att förstöra något av dess värden. Aktiviteter sker i trädgården i dagsläget vilket är mycket positivt. Många av aktiviteterna är knutna till paret Zorn såsom firandet av Emmadagen samt parets 150-årsjubileum vilket gör att tydligheten ökar. Ett mål är att fortsätta i samma anda som tidigare men kanske också utöka aktiviteterna till att ha fler aktiviteter men i mindre skala som kan locka folk dagligen under sommarperioden. Det finns planer på att öppna ett café i eller i anslutning till trädgården och detta kan vara ett bra sätt att åter få liv i trädgården och på så sätt öka tydligheten.

Få till en helhetssyn

Det är viktigt att man i framtiden ser hela anläggningen Zorngården som en sammanhållen enhet - en helhetsmiljö. Det miljöskapande värdet är vägledande i denna diskussion. Zorngårdens trädgård är mycket viktig när det gäller hur man uppfattar Zorngården och vice versa. Ett objekt kan ha ett lågt egenvärde, men som en del i ett sammanhang kan det betyda mycket och påverka hur en hel miljö upplevs. I detta fall är egenvärdet högt, men icke desto mindre går det inte att bortse från att hela miljön påverkar upplevelsen.

Successivt arbeta för att återskapa makarna Zorns trädgård

I ett längre perspektiv bör man arbeta för att successivt återplantera de växter som tagits bort av olika skäl efter 1942 då Emma dog. Fokus bör dock ligga på att återskapa den trädgård som fanns då både Emma och Zorn levde, alltså den trädgård som fanns på 1920-talet. Vid brist på källmaterial går det att arbeta också mellan 1920- och 40-talen. Målet är återskapa trädgården till det skick och utförande som makarna Zorn själva eftersträvade. I stora drag betyder det att hjärtstrukturens äppelträd bör återplanteras, att en större yta upptas av odling i trädgårdens södra del, att ett par gångar anläggs mot kyrkogården, att klätterväxter får återta sin plats på Zorngårdens fasad samt att ett flertal mindre träd kommer tillbaka kring huvudbyggnaden. För att åstadkomma detta behöver en djupare studie av källmaterialet göras för att fastställa arter och dess placering och karaktär. Vid bristande källmaterial bör tidstypiska arter eftersträvas i korrekt färg och utseende. Detta bör också anges i den text eller broschyr som tas fram till besökare.

Genom att arbeta mot detta mål kommer flera av trädgårdens upplevelsevärden att förstärkas. Genom att arbeta mot att återställa delar av trädgården kommer det arkitektoniska värdet att öka. Gångvägar, planteringsytor och liknande som tidigare fanns i trädgården hjälper besökaren att se det arkitektoniska värde som trädgården tillsammans med huset besitter. Det konstnärliga värdet kommer också att påverkas positivt av att återställa trädgårdens struktur och vegetation genom att skulpturerna då upplevs på det sätt som Zorn ursprungligen avsåg.

Även trädgårdens identitets- och symbolvärden förstärks genom att återskapa trädgården till det utseende som makarna Zorn avsåg. Identitetsvärdet ökar eftersom trädgårdens personlighet blir tydligare och starkare. Symbolvärdet ökar av samma skäl; trädgården som symbol för Dalarna blir starkare och tydligare. Dokumentvärdena förstärks också. I och med rekonstruktionen av trädgården ökas det samhällshistoriska värdet – Zorngården som ett exempel på konstnärshem blir starkare eftersom dess struktur och form blir starkare. Det personhistoriska värdet blir starkare av samma skäl, vilket gör att makarnas personligheter syns mer.

Val av ambitionsnivå och dokumentation

Kultuhistorisk värdering av bebyggelse (Unnerbäck, 2002) rekommenderar en indelning på fyra nivåer när det gäller bevarande; musealt bevarande – som är den högsta typen av bevarandeform, följt av två mellanformer, samt den lägsta bevarandeformen som inte ställer högre krav än de som ställs i Plan- och bygglagen eller annan lagstiftning.

Hela Zorngårdens trädgård bör bevaras på ett sätt som gör att de värden som iakttagits i värdebeskrivningen inte försvinner eller förstörs. Lämpligast är att bevara trädgården så att de kultuhistoriska värdena är styrande, enligt Unnerbäck's bevarandenivå 2 (Unnerbäck, 2002, s. 27). Som jämförelse innebär nivå 1 att en byggnad bör bevaras musealt, eller konserveras, och att den bör skyddas som byggnadsminne (Unnerbäck, 2002). Nivå 4 innebär att det inte föreligger några särskilda krav förutom Plan- och bygglagen och andra lagar, fortsätter Unnerbäck.

Nivå 2 föreskriver ett lagskydd som motsvarar byggnadsminne eller liknande vilket innebär en hög ambitionsnivå när det gäller dokumentation och vård (Unnerbäck, 2002). Denna nivå föreskriver exempelvis att tidigare förändringar som gjorts på platsen bör återställas så som de var och att byggnadsteknik och materialval ska anpassas till miljön och hur den är utformad (Unnerbäck, 2002). Idag saknar trädgården skydd överhuvudtaget vilket fungerar i dagsläget. Dock kommer personalen på sikt att gå i pension eller sluta av andra skäl och den kunskap som de besitter kan komma att försvinna. Utan lagskydd eller riktlinjer finns det risk att man glömmer trädgårdens värden och istället inriktar verksamheten mot att lösa praktiska problem snarare än att visa paret Zorns trädgård och skapa en upplevelse för besökare. Ekonomiska aspekter är också av avgörande karaktär.

Unnerbäck menar att ju mer sällsynt eller autentiskt ett objekt är desto högre ambitionsnivå bör man välja (2002, s. 27). Zorngårdens trädgård är sällsynt och är ett exempel på ett konsthärbium, av vilka det inte finns många bevarade. Det motiverar ett relativt högt skydd.

När det gäller dokumentation menar Unnerbäck (2002) att byggnaden eller miljön som bevaras enligt ambitionsnivå 2 bör ha en så utförlig dokumentation att det tydligt går att se hur den är uppbyggd tekniskt, hur den ser ut och vilka värden den har. Denna dokumentation skall också gå att använda som underlag i en framtida utveckling av platsen.

Hot och risker

Det finns inga direkta risker som kan hota Zorngårdens trädgård i dagsläget om man fortsätter kontinuerligt på samma sätt som idag med skötsel och planering. Däremot finns det ett par risker som kan hota trädgården i framtiden och som kan påverka trädgårdens värden negativt.

Brist på kunskap och engagemang

Eftersom det finns mycket lite skrivet om trädgårdens utveckling och utseende under Zorns tid finns det också stor risk att element i trädgården tar skada till följd av detta. Okunskap kan till exempel leda till att viktiga träd tas ner och inte återplanteras, vilket redan till viss del har skett. Träd som tagits ner och som varit viktiga för trädgården är till exempel de barrträd som förut stod i trädgården, vissa på grund av hög ålder. De gav

en speciell karaktär till platsen som inte kan ersättas av lövträd. Exempel på träd som måste bevaras är ekarna som är viktiga för att de planterades under makarnas tid och utgjorde en mittpunkt i trädgården. Lindarna som markerar entréerna är också viktiga träd, inte bara som markörer utan också eftersom de är gamla. Det är viktigt att trädens placering, karaktär och art bevaras för att inte trädgårdens autentiska värde ska påverkas negativt. Kunskap kommer därför att krävas av de som sköter trädgården men också av de som avsätter pengar till den och planerar för dess framtid. Detta arbete kan användas som grundunderlag till diskussionen av dessa frågor. Detta arbete kan förhoppningsvis också fungera som en motivation till att ta hand om trädgården även i framtiden.

Omgivningens utseende och användning

Anläggningen Zorngårdens placering idag tillåter att Zorngården är i fokus och Mora kyrka skapar en målpunkt och ett sätt för turister att hitta till platsen. Under Zorns tid var utsikten än mer långsträckt och vid än den är idag. Kring Hemulån fanns mycket lite vegetation och det fanns färre byggnader kring anläggningen Zorngården. Om omgivande kvarter utvecklas och förändras alltför mycket kan kanske anläggningen Zorngårdens värden minska. Från trädgården kan man se ner till Siljan och grönområdet norr om Zorngården som idag upptas av Prästholmens camping är också en viktig utblick. Om dessa två utsiktspunkter försvinner eller förstörs på något sätt kan trädgårdens värden komma att påverkas negativt.

Söder om Zorngården på andra sidan Vasagatan finns också en stor parkering som möjliggör att turister enkelt kan ta sig till och från Zorngården. Det finns också en mindre parkering väster om Zornmuseet som är av betydelse. Dessa parkeringar är viktiga för turismen och därför också för Zorngårdens fortsatta framtid som betydande besöksmål. Om dessa avvecklas, minskar eller försvinner kan turismen till Zorngården eventuellt reduceras.

Bristande skyddsåtgärder

Idag är inte någon del av Zorngården skyddad enligt lag. Dock är anläggningen Zorngårdens mark prickmärkt i detaljplanen vilket gör att det råder extra bestämmelser där. Prickmarken innebär att byggnationer inte får göras på marken.

Arrangemanget fungerar idag, men vad händer då personalen på Zorngården successivt går i pension eller slutar? Det krävs en god kompetens och ett bra handlag för att bevara en kulturhistorisk miljö och detta handlag måste följa med vidare in i Zorngårdens fortsatta framtid. Utan tydliga riktlinjer och ett lagskydd finns det risk att man glömmer bort trädgårdens värden och att trädgården successivt övergår till en trädgård som löser museiverksamhetens praktiska behov snarare än att visa den trädgård som fanns under Zorns tid på gården. Det krävs också ett engagemang och ett intresse från Zorngårdens sida att måna om trädgården även i framtiden.

Ett förslag till utveckling av skyddet är att föredra, vilket också tidigare nämnts under *Val av ambitionsnivå* ovan. En lämplig ambitionsnivå för Zorngårdens trädgård är att låta de kulturhistoriska värdena vara styrande, enligt Unnerbäck's bevarandenivå 2.

Slitage och dålig skötsel

Idag sköts trädgården på ett bra sätt och underhålls då det krävs. Men om inte kontinuerlig skötsel sker i trädgården kommer den successivt att förfalla och ogräs ta över vilket kan gå fort. Det krävs också att man underhåller den tekniska utrustning som finns

i Morgonbad och att man lagar och håller efter staket, spaljéer och andra material som finns i trädgården så att de inte går sönder, förmultnar eller på andra sätt drar ner trädgårdens helhetsintryck. Den framtida skötseln måste vara flexibel och hänga med i trädgårdens framtida situation. Om trädgården förändras måste också skötseln förändras och om klimatet förändras likaså. Man måste vara uppmärksam på hur växterna utvecklas och anpassa skötseln därefter. Om fler träd planteras och etableras i trädgården måste man till exempel samtidigt ta hänsyn till de växter som eventuellt skuggas eller på andra sätt tar skada av de nya växterna.

Möjliga åtgärdsalternativ i trädgården

Här nedan presenteras två åtgärdsalternativ i Zorngårdens trädgård vilka strävar efter att framhäva trädgården på ett sätt som kompletterar övriga byggnader och är en del av helheten. De strävar också efter att visa allmänheten makarna Zorns personligheter på olika sätt och att förstå vem Zorn konstnären var. Förslagen är utformade så att de värden som observerades i värdebeskrivningen förstärks på olika sätt samt att de tre långsiktiga målen följs upp. Målet att öka tydligheten uppnås genom åtgärdsalternativ 2 och målet att återskapa 1920-talets trädgård uppnås genom åtgärdsalternativ 1. Genom dessa två uppnås även målet att se anläggningen som en helhet, vilket förklaras mer under respektive alternativs kommentaravsnitt.

Alternativ 1 – Restaurering av 1920-talets trädgård

Detta förslag innebär att trädgården restaureras med hjälp av fotografier och räkningar till den trädgård som fanns under början av 1920-talet.

Idébakgrund

Detta förslag syftar till att restaurera trädgården så som den var på makarna Zorns tid. Strukturen, arterna och materialen som de var under 1920-talet eftersträvas. På detta sätt kan besökare enkelt ta del av den trädgård som var en del av makarnas boendemiljö. Förslaget ska vara så nära den trädgård som fanns under 1920-talet som möjligt. För att skapa denna restaurering används Figur 3.8 och 3.9 i kombination med räkningar från trädgårdens början fram till år 1925 (R25:1). Fotografierna visar trädgårdens övergripande struktur och känsla och visar hur trädgården en gång såg ut.

Figur 3.8. Visar trädgården under 1920-talet. Fotografiet visar den trädgård som avses att restaureras utifrån åtgärdsalternativ 1 - Restaurering av 1920-talets trädgård. Fotografiet är här något beskuret. (ZFO 3986, Zornsamlingarna).

Eftersom Figur 3.8 är tagen under 1920-talet är det också en relativt representativ version för hur trädgården såg ut under Zorn och Emmas levnadstid. När Figur 3.9 är tagen är inte känt men den är mycket lik Figur 3.8 strukturmässigt och ger en bättre bild över hur det såg ut under vegetationsperioden. Troligtvis är den tagen ett tiotal år senare. Fotografiet underlättar då man ska fastställa arter, dess placering och storlek. Under arbetets gång har också detta fotografi utvecklats till den bild som jag tycker bäst representerar och återspeglar trädgårdens utseende och karaktär. Det är på grund av att vinterbilden från 1920 är tagen under den period som visar trädgården i ett så vuxet och etablerat tillstånd som möjligt samtidigt som det inte var lång tid sedan Zorn avlidit. Eftersom sommarbilden visar trädgården under vegetationsperioden och troligtvis togs under ungefärligen samma tidsperiod blir denna bild än mer passande som utgångsbild. De delar som finns i dag men som har förändrats restaureras, det vill säga återställs till hur de såg ut på 1920-talet.

Figur 3.9. Okänt årtal, men antagligen taget ett tiotal år efter 3.8. Fotografiet visar den trädgård som avses att restaureras utifrån åtgärdsalternativ 1 - Restaurering av 1920-talets trädgård. Fotografiet är här något beskuret. (ZFO 4873, Zornsamlingarna)

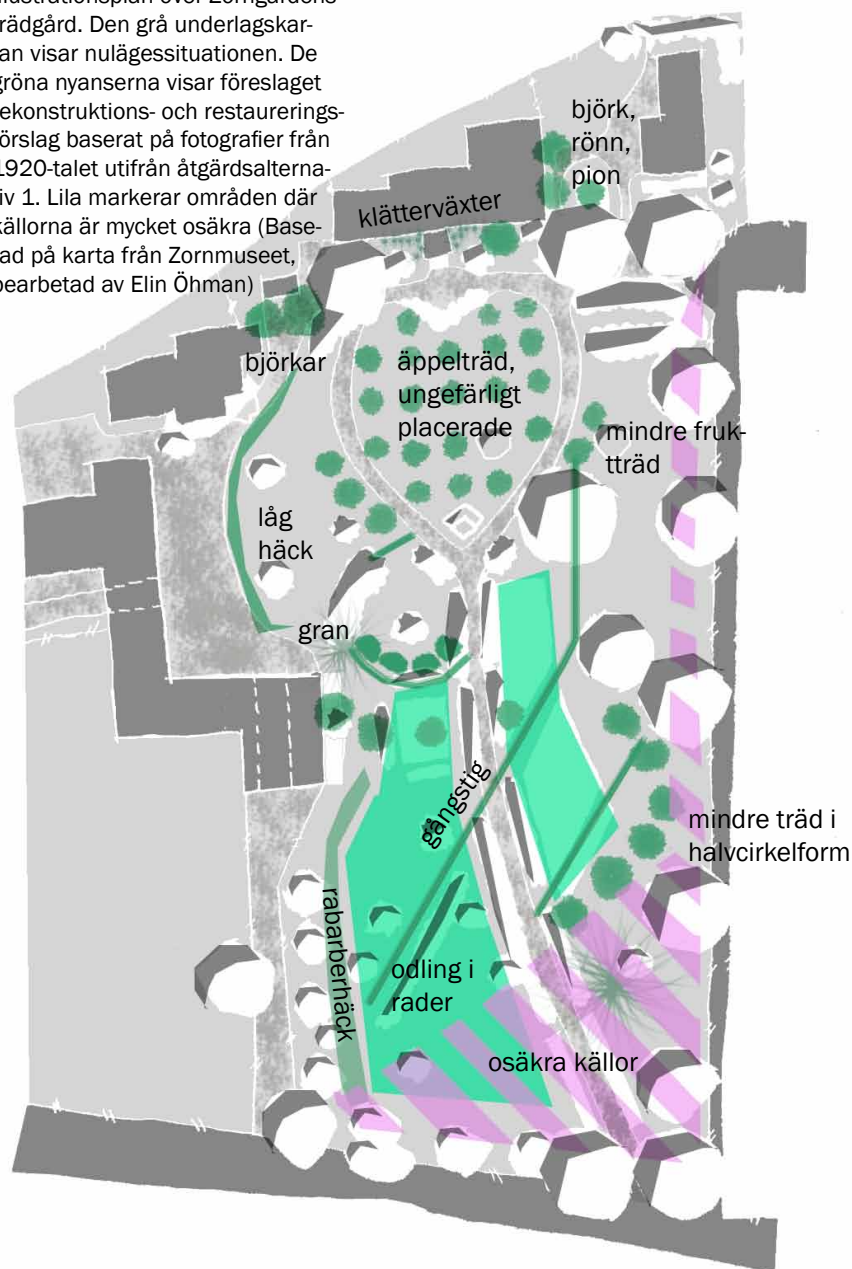
I praktiken

I praktiken innebär detta förslag att flera större träd måste återplanteras. Till exempel måste de björkar som tidigare stod framför Vikahärbret återplanteras samt de äppelträd i rader som stod i hjärtstrukturen. På vinterbilden syns flera mindre buskar och träd i trädgårdens mittdel vid Stallängen och dessa behöver återplanteras. Det står också fler stora träd i fasadens närhet både på den södra och östra sidan. Se Figur 3.41 nedan för en ungefärlig skiss över hur förslaget kan se ut i praktiken.

När det gäller strukturen är många av dagens gångar kvar från tiden som Figur 3.8 och 3.9 representerar. Dock finns gångar i gräsmattan i trädgårdens östra del mot kyrkogården och dessa behöver rekonstrueras. Den sydligaste delen av trädgården syns dåligt på dessa foton och för att kunna rekonstruera denna del krävs mer utförliga historiska studier. Figur 3.11 från 1983 kan eventuellt fungera som ett kompletterande foto då det gäller placering av äldre barrträd. I Figur 3.8 syns en gran vid Stallängen vilken behöver återplanteras.

Perenner, sommarblommor, klättrväxter är viktiga komplement till vegetationsstommen och behöver undersökas närmare i fotografier och räkningar. Speciellt klättrväxterna som växte vid entréerna och på fasaden är viktiga element som bör återplanteras. När det gäller perenner är det osäkert om det går att exakt bestämma plats baserad på det som hittills påträffats i arkiven. Då ej tillräckligt tillförlitliga källor finns att tillgå bör den delen lämnas orörd fram till att ett tillförlitligt underlag hittas.

Figur 3.40. Åtgärdsalternativ 1. Illustrationsplan över Zorngårdens trädgård. Den grå underlagskartan visar nuläggssituationen. De gröna nyanserna visar förslaget rekonstruktions- och restaureringsförslag baserat på fotografier från 1920-talet utifrån åtgärdsalternativ 1. Lila markerar områden där källorna är mycket osäkra (Baserad på karta från Zornmuseet, bearbetad av Elin Öhman)

Kommentar

En nackdel med detta alternativ är att paret Zorn inte hade bänkar i trädgården eftersom de upplevde den främst från verandorna. Detta gör att besökare inte kan sitta i trädgården. Ett alternativ som inte nödvändigtvis skulle störa helhetsupplevelsen är att sätta ut bänkar. Men det måste då finnas tydliga skyltar som berättar att de inte är original från trädgården och att paret inte hade bänkar i trädgården. Det behöver också göras en anpassning till nutida behov och tillgänglighet.

Det finns vissa praktiska problem med att återgå till den trädgård som fanns 1920. Ett problem är klätterväxterna som kan ge problem på fasaden. En lösning på detta är att fästa linor från marken till taket som växterna kan klättra på. Eventuellt kan man sätta

störar längs med fasaderna som exempelvis humlen kan växa på. Fotografierna ger inte en bild av hur den växte på deras tid, vilket bör undersökas närmare. Dock måste det vara tydligt för besökare att detta är en modern lösning som ej användes av makarna Zorn. Ytterligare ett problem kopplat till fasaderna är de större träd som skulle behöva återplanteras nära dem. En lösning är att plantera de nya träden ett par meter ut från väggarna så att de inte riskerar att skapa sättningsskador på eventuella byggnader eller på andra sätt förstöra fasaden. En lösning kan också vara att undvika träd med kraftiga rötter. Stora träd kan också riskera att konkurrera ut växter på marken runtom genom att de tar all näring och/eller vatten. Så är fallet med björkar. De björkar som i detta alternativ bör placeras på Zorngården står dock relativt ensamma på gräsmattan utan undervegetation så det torde inte vara ett problem.

I samband med detta åtgärdsalternativ måste man också aktivt arbeta för att få in trädgården i den övriga verksamheten och utöka de guidade turerna även i trädgården. En viktig aspekt av detta alternativ är att försöka få till den stämning och känsla som fanns på paret Zorn tid så att besökaren kan uppleva den så som de gjorde.

Alternativ 2 – Stark pedagogisk insats

Detta förslag innebär att trädgårdens forna gestalt återberättas eller presenteras tydligt för besökare med hjälp av guidade turer, planer eller dylikt.

Idébakgrund

Detta alternativ utgår från dagens trädgård men med tillägg som gör trädgården mer lättförståelig för besökare. Besökarna ska vägledas och på ett enkelt sätt kunna se hur trädgården såg ut under paret Zorns tid på Zorngården. Här krävs det att man satsar på ett pedagogiskt tillvägagångssätt som gör att trädgårdens tidiga 1900-talsgestalt lyser igenom.

Eftersom trädgården bidrar till hur man uppfattar hela anläggningen Zorngården är det viktigt att trädgården också får en roll och visar makarna Zorn och vilka de var som personer.

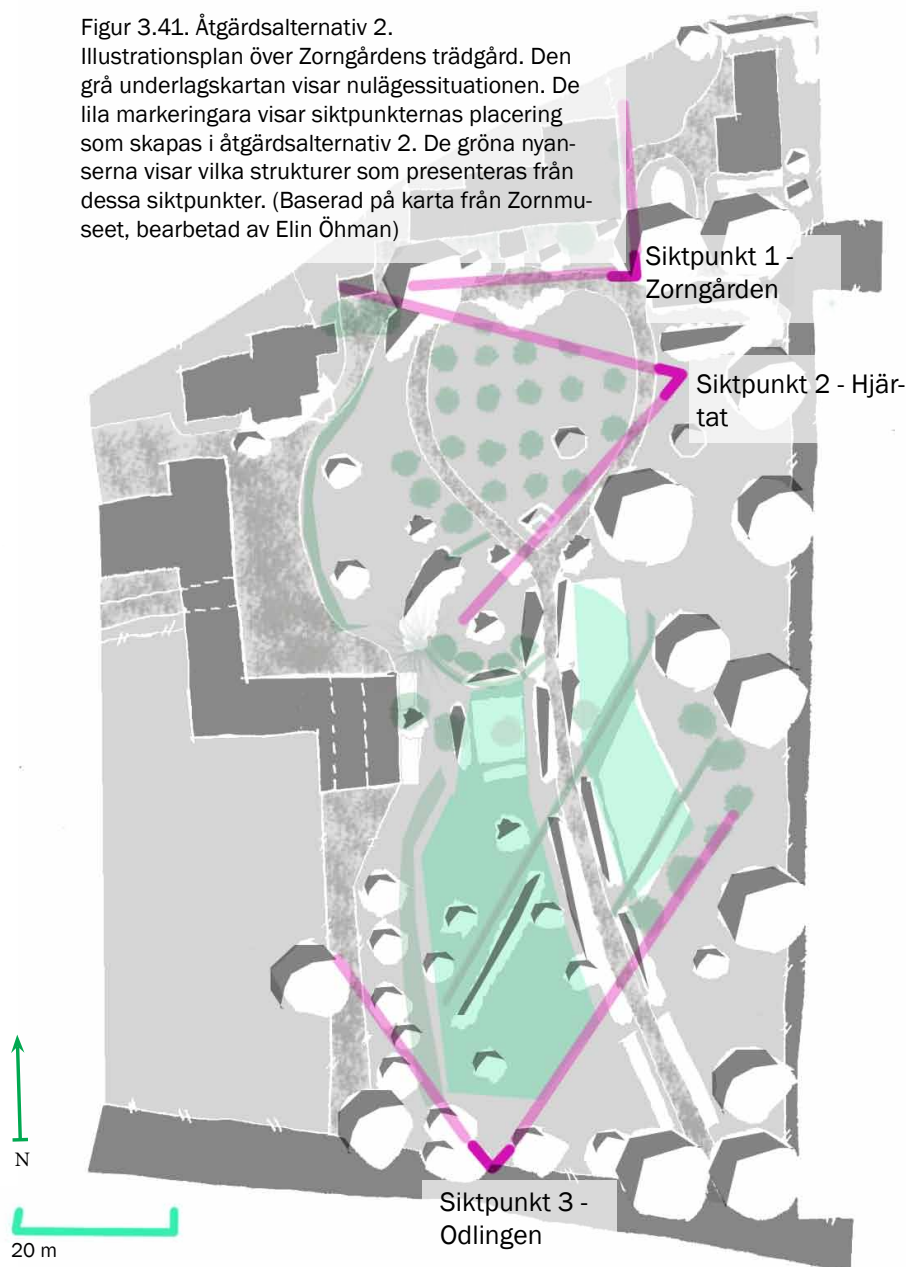
I praktiken

För att verkligen kunna berätta en trovärdig historia och visa en tydlig bild över den gamla trädgården krävs en stark pedagogisk insats. Tillvägagångssättet behöver vara mycket tydligt, pedagogiskt och framför allt intresseväckande. Samtidigt måste det vara diskret så att det inte påverkar helhetsupplevelsen. I praktiken betyder detta förslag att trädgårdens delar synliggörs med hjälp av att olika diskreta siktpunkter markeras ut, kanske i form av låga stolpar eller markstenar. Till varje siktpunkt hör en motsvarande bildsida i en broschyr som besökaren lätt kan ta del av och bära med sig. Då man står vid siktpunkten håller man upp sin broschyr och det går lätt att se hur trädgården en gång sett ut från den punkten. Bilder som visar planer över den äldre trädgården kan finnas här, liksom foton från förr eller informativ text. Huvudtanken är dock att broschyren kan hjälpa besökare att se hur trädgården sett ut precis vid siktpunkten. Då går det lätt att jämföra dagens trädgård med den äldre trädgården.

Här nedan presenteras tre sådana siktpunkter, valda utifrån platser där utsikten till stor del har förändrats sedan makarna Zorns tid. Dessa kan ses som förslag till platser, men en djupare analys av valet av plats kan göras för att ytterligare säkerställa passande och intressanta platser i trädgården. Planen nedan ska främst ses som en inspiration till hur man kan gå till väga i framtiden och inte som en exakt lösning (Figur 3.41).

Figur 3.41. Åtgärdsalternativ 2.

Illustrationsplan över Zorngårdens trädgård. Den grå underlagskartan visar nulägesituationen. De lila markeringarna visar siktpunkternas placering som skapas i åtgärdsalternativ 2. De gröna nyanserna visar vilka strukturer som presenteras från dessa siktpunkter. (Baserad på karta från Zornmuseet, bearbetad av Elin Öhman)

Bilderna i broschyren visar samma vy som besökaren ser om han/hon tittar ut över trädgården idag med skillnaden att man i broschyren ser utsikten/vyn som Zorn eller Emma skulle ha sett. Dessa bilder över hur det såg ut förr måste vara trovärdiga och lätta att förstå. Bilderna är bättre än växtplaner och växtlistor ur det hänseendet. Utöver dessa bilder kan det finnas kompletterande information, kanske i form av växtlistor eller text. Broschyren skall finnas lättillgänglig för besökare, kanske i museibutiken eller direkt i trädgården.

Den beskrivande texten kan bestå av anekdoter från makarna Zorns tid bland annat för att öka intresset och för att besökare lättare ska kunna koppla trädgårdens utseende till paret Zorns liv. Ett exempel på en anekdot som känns relevant och intressant är Zorns kärleksförklaring till Emma i form av hjärtstrukturen eller det faktum att Zorn begravde sin favorithund under en törnbuske i trädgården.

Kommentarer

Samtidigt som den pedagogiska insatsen sker ser jag det som en nödvändighet att man inte gör fortsatta förändringar i trädgården som inte går att direkt härröra ur det källmaterial som finns. Detta alternativ får alltså inte utmynna i att trädgården blir en plats för nöje i första hand. Det finns en risk med detta alternativ eftersom det kan resultera i att man förlitar sig på skyltningen och broschyrerna och nedprioriterar den faktiska trädgården. En risk med detta alternativ är att om ramarna görs för uppseendeväckande kan de skapa för mycket uppmärksamhet och upplevelsen av trädgården kan blir för präglad av detta inslag. Det krävs därför att utformningen av ramarna blir diskret och att man gör en djupare analys i hur de ska se ut och var de ska placeras.

Samtidigt som det finns en risk tycker jag att allmänhetens intresse är mycket viktigt och att det är betydelsefullt att låta den gamla historien spridas till många. Därför är detta förslag ett rimligt alternativ till alternativ 1 *Restaurering av 1920-talets trädgård* – om det görs på ett välplanerat och pedagogiskt sätt.

Förutom dessa skyltar, broschyrer och liknande är kanske det viktigaste i detta alternativ att trädgården får en större roll i verksamheten. En guidad tur kan erbjudas i trädgården eller ännu bättre som en del av Zorngårdens nuvarande guidade tur. Det krävs en större medvetenhet och ett större intresse för trädgården som en del av helheten. Genom dessa skyltar blir det möjligt för besökaren att se trädgården med nya ögon. Det blir tydligt vilka element som funnits i trädgården och som helt försvunnit och det är lätt att jämföra med dagens trädgård.

HÄR SLUTAR VÅRDPROGRAMMET

Diskussion

Här diskuteras frågor och tankar som rör arbetet som helhet. Diskussionen följer arbetets upplägg och börjar således av en diskussion kring arbetets målsättning och syfte för att sedan handla om metoden och slutligen resultatet och arbetets slutsats. I denna diskussion tas bland annat de värden upp som inte återfanns i Zorngårdens trädgård.

Diskussion om arbetets målsättning och frågeställningar

Målet med detta arbete var att ta fram ett vårdprogram med syfte att fungera som ett stöd för de som arbetar med Zorngårdens trädgård och hjälpa dem att fatta beslut rörande denna. Ytterligare en förhoppning var att arbetet skulle kunna användas som grund för en text eller broschyr som kunde ges ut till besökare på Zorngården. I och med ett vårdprogram kan man ta nästa steg som innebär en vårdplan eller mer detaljerade framtidsförslag. Vårdprogrammets historiska beskrivning redogör för dåtiden. Den berättar om historien bakom trädgården och gör det möjligt att läsa sig till detaljer om trädgården. Dessa två texter, den historiska delen och värderingsdelen, måste fungera tillsammans. Under arbetets gång har jag mer och mer insett vikten av att dåtiden, den historiska beskrivningen, måste tillåtas ta plats. Det har skett till följd av att jag insett hur lite som faktiskt finns skrivet om trädgården. Trädgården har aldrig haft en stark plats på anläggningen Zorngården och det har känts tråkigt. Båda målen har uppnåtts till större del. Vårdprogrammet erbjuder ett diskussionsunderlag till framtida arbeten eller förändringar i trädgården och den historiska beskrivningen kan fungera som underlag till en enklare text om trädgården.

En faktor som också känns än mer värd att poängtera är trädgårdens roll som en viktig del av helheten Zorngården med museet, äldre byggnader, Stallängan och så vidare. Utan trädgården blir det inte en helhetsupplevelse som kan berätta om makarna Zorns livsmiljö.

En del av vårdprogrammets syfte var också att ge förslag på framtida sätt att utveckla trädgården, möjliga åtgärdsalternativ. Detta vårdprogram resulterade i två fristående åtgärdsalternativ. Eftersom den historiska delen av mitt arbete kom att ta upp så stor del av arbetsinsatsen har jag valt att inte fördjupa mig i åtgärdsalternativen mer än i övergripande text samt en översiktlig planstudie och inspirationsbilder. Ytterligare studier av alternativen och framställandet av planer skulle underlätta arbetet att utveckla trädgården för de som arbetar med Zorngårdens trädgård.

Metoddiskussion

Litteraturstudierna har varit mycket viktiga för att kunna ge uppfattning om Zorns tid. På grund av arbetets tidsmässiga begränsning har inte Zorns målningar och konstnärliga verk kunnat studeras så ingående som önskat och detta skulle kunna ge arbetet en ytterligare dimension som kunnat vara intressant även för trädgårdens förståelse. Ytterligare en litteraturgenre som inte utforskats på grund av tidsmässiga skäl har varit symboler i konsten som eventuellt kunnat ge en idé om hur Zorn tagit sig an sin trädgård. Det finns också motiv till att undersöka trädgårdar i Mora, eller i hela Dalarna, som tillhörde det "vanliga" folket, allmogen, för att på så sätt eventuellt kunna se likheter eller skillnader mellan dem och Zorngårdens trädgård. I detta arbete har sådana trädgårdar inte studerats överhuvudtaget av tidsmässiga skäl. Eftersom detta arbetes historikdel visar på att Zorns och Emmas personligheter varit viktiga för trädgården och

att de båda varit intresserade av hembygdsvård finns det en möjlighet att de inspirerats mer av denna typ av trädgårdar än vad man hittills trott.

Vårdprogrammen som studerats har varit värdefulla och gett en bild av hur upplägget kunnat organiseras. Det har varit positivt att studera olika typer av anläggningars vårdprogram, stora som små. De stora anläggningarna arbetar ofta med indelningar av olika slag eftersom storleken gör att det inte går att vara generell. Zorngårdens trädgård är en liten anläggning och skulle inte gagnas av att delas in i mindre delar. Ytterligare en aspekt som vårdprogrammen bidragit med är förståelsen av sammanhang och den röda tråden i ett sådant dokument. Vårdprogram måste vara lätta att förstå och det ska gå att följa med som läsare och förstå hur och varför ett område är värdefullt. Det måste finnas en röd tråd genom hela arbetet som ska gå att följa. Om jag haft mer tid hade jag studerat än fler vårdprogram för att få fler idéer och uppslag på hur man kan gå tillväga.

En än mer detaljerad redogörelse över trädgården är möjlig genom att man går igenom fotografi för fotografi och för över trädgårdens utveckling i plan, eventuellt i kronologisk ordning. Detta har gjorts till viss del men med mer tid och med hjälp av de räkningar som finns kan man beskriva utvecklingen ännu mer exakt. En mer exakt bild över utvecklingen och arter et cetera kan vara av värde vid en eventuell rekonstruktion av trädgården. Detta har inte varit ett mål med denna beskrivning som mer syftat till att ge en övergripande bild av trädgårdens utveckling på ett pedagogiskt och lättförståeligt sätt.

För att få en god och övergripande nulägesbeskrivning har trädgårdsmästare Annika Lindgrens fotografier över trädgårdens sammargestalt till stor del använts i kombination med mina egna vinterfotografier samt en del av mina sommarfotografier från innan detta arbete. Om mer tid funnits hade dock fler egna inventeringar varit av värde som undersökt trädgården under årets olika årstider och som kunnat ge en mer föränderlig bild av trädgårdens olika tillstånd. Jag har besökt trädgården i privata sammanhang under sommaren vilket ändå har varit till nytta i detta arbete. En sommarinventering hade gett en mer detaljerad bild över trädgården och dess vegetation. Eventuella siktlinjer som finns på vintern kan döljas av löv som senare spricker upp. Växternas färger och former studerades på fotografier i detta arbete men att uppleva trädgården sommartid i verkligheten ger självklart en mer rättvis bild. I avlövad tillstånd är dock strukturer lättare att se.

Resultatdiskussion och slutsats

Det var från början en naiv förhoppning från min sida att trädgården skulle vara inspirerad av en viss tid, skapad av Zorn själv och ha stora kulturhistoriska värden av olika slag. Verkligheten har förstås inte varit lika enkel och okomplicerad. Det visade sig att trädgårdens stil inte var en självklar arts and crafts-inspirerad trädgård i sin struktur och sättet den användes på fastän Zorngårdens interiör har tydliga kopplingar till stilen. Den är inte heller en trädgård som blivit tydligt inspirerad av den tyska stilen. Snarare är trädgården ett resultat av makarna Zorns liv och personligheter och är en relativt funktionell trädgård som till viss del inspirerats av dåtidens idéer och influenser.

Zorn och Emma använde en stor del av trädgården till odling för att kunna vara självförsörjande när det gällde grönsaker och frukter och därför anpassades trädgården för att uppfylla detta krav. Det fanns troligen inga ekonomiska problem med att vara icke självförsörjande i det Zornska hushållet men med tanke på hur man såg på konstnärshem och Emmas intresse för matlagning tror jag att det snarare var av nöje eller möjligen av princip som nyttoträdgården fanns. Gångvägarna och trädgårdens rumsligheter i den norra delen är troligen Zorns idéer, med tanke på Brummers antaganden om detta (1989, s. 24) men det finns inga konkreta bevis som styrker detta.

Jag tror att Zorn faktiskt låg bakom detta eftersom jag har fått bilden av honom som en man som går till botten med problem och är en perfektionist när det gäller konst. Eftersom hjärtformationen är en skapelse av honom tror jag också att han ville vara inblandad i hjärtstrukturens omgivning och förvissa sig om att helhetsuttrycket fungerade. Skulpturerna tillkom också och placerades på väl avvägda platser i trädgården för att skapa blickpunkter. En stor del av Zorns personlighet var hans konstnärliga ådra och han arbetade större delen av sitt liv med att måla tavlor och omge sig av konst, i sitt hem bland annat. Det vore märkligt om då inte trädgården också var en viktig del av hemmiljön för honom. Troligtvis arbetade makarna tillsammans för att skapa trädgården; Emma bidrog med nyttoodlingen men hon var också Zorns inspiration till hjärtstrukturen. Zorn hade kanske en större roll då de gällde gångvägarnas dragning, den övergripande strukturen och skulpturernas placering. Tillsammans skapade de den trädgård som de ville leva i och det resulterade i en personlig trädgård. Kanske kan Zorn delvis ha utformat trädgården så att den skulle uppfattas från Zorngårdens balkonger? Dock visar de bilder jag sett av paret på balkongerna, trädgårdens struktur och form samt balkongernas utformning att så inte var fallet, i alla fall inte primärt. Balkongerna är riktade mot Hemulån och den långsträckt utsikten och trädgårdens struktur ses kanske bäst från söder.

Det faktum att Zorngårdens trädgård inte går att placera i ett fack stilmässigt och att inspirationen till den är relativt diffus gör att det finns utrymme för fortsatta studier. När det gäller trädgårdens kulturhistoriska värden har min tidigare förhoppning ändå till stor del besannats. Jag var rädd för att arkivunderlagen och litteraturen skulle vara klena när det kom till trädgårdens innehåll och utformning och till viss del har det också varit så. Litteraturen nämner i princip aldrig trädgården mer än i kortfattade och övergripande ordalag. Kanske är det för att Zorn aldrig nämner den själv, exempelvis i sina självbiografiska anteckningar, och därför får trädgården en mindre viktig roll i litteraturen. Däremot har arkivmaterialet visat sig vara större än förväntat. Det finns en uppsjö av fotografier över trädgården och också räkningar bevarade som kunnat ge en fingervisning om trädgårdens arter, struktur och karaktär. Fotografierna har varit mycket viktiga, speciellt i kombination med räkningarna. Fotografierna har gett en nyansrik bild av trädgårdens utseende och karaktär medan räkningarna har kunnat berätta om arter, antal och planteringars placering och storlek.

Trädgårdens värden har främst funnits i det faktum att trädgården faktiskt var makarna Zorns hemmiljö och var en del av deras vardag och fest. Den har ett mycket stort personhistoriskt värde. Under årens lopp har många av trädgårdens ursprungliga element försvunnit och inte kommit tillbaka, till exempel alla de barrträd som tidigare fanns eller den stora ytan som upptogs av nyttoodling. Däremot är så pass mycket bevarat att det går att föreställa sig hur den en gång sett ut. Det finns stora möjligheter att utveckla trädgården mot den idé som baseras på någon av de gamla fotografierna eller att arbeta med en stark pedagogisk insats för att levandegöra makarna Zorn trädgård i alla fall i besökarnas medvetande.

I Unnerbäcks *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* (2002) presenteras värden utifrån dokument- och upplevelsevärden som i sin tur förstärks av övergripande motiv. Flera återfinns också i Zorngårdens trädgård, exempelvis de båda dokumentvärdena samhällshistoriskt värde och personhistoriskt värde. Av dokumentvärdena är det dock ett flertal som inte finns, vilket säger en del om trädgården. Trädgårdshistoriskt värde saknas i större grad eftersom det är svårt att skönja en tydlig stil eller tydliga element som kan berätta om trädgårdshistorien. Av samma anledning är också det anläggningshistoriska värdet lågt. En trädgård behöver inte innehålla alla värden för att vara värdefull och Zorngårdens största styrka ligger i helheten i kombination med det mycket starka personhistoriska och samhällshistoriska värdet. Patina som dokumentvärde

är också svårt att se i Zorngårdens trädgård just för att en trädgård hela tiden utvecklas, förändras och förnyas. Patina som dokumentvärde innebär att det går att se fysiskt i anläggningen hur tiden passerat. Det är lättare att se på gamla byggnader i exempelvis flagnande färg, åldrat trä eller rostiga järnbeslag. I en trädgård blir växter äldre med tiden men många växter kan fröså sig eller förnygringsbeskäras och ser på så sätt unga ut hela tiden. I Zorngårdens trädgård är det kanske snarare helheten som ger trädgården en känsla av ålderdom. Alla de fåbodar och timmerhus som Zorn uppförde ger trädgården en känsla av tid och ålderdom. Detta är patina men i formen av ett upplevelsevärde. Trädgårdsarkitekturhistoriskt, socialhistoriskt, odlingshistoriskt och biologiskt värde är inte heller värden som är tydliga i trädgården. Däremot finns det potential att utveckla bland annat det odlingshistoriska värdet om en utveckling av nyttodlingen görs utifrån de källhistoriska materialen.

Upplevelsevärdena är desto fler till antalet vilket tyder på att Zorngårdens trädgård kanske främst är en plats som talar till känslorna. Trädgården har arkitektoniska och konstnärliga värden som båda är starkt knutna till Zorn som person. Det finns också ett miljöskapande värde som gör att trädgården förankras till Zorngården och hela anläggningen förankras i Mora. Identitets- och symbolvärdet är också viktiga värden för trädgården och inte minst för Mora och Dalarna. I Zorngårdens trädgård är det endast upplevelsevärdena kontinuitetsvärde och traditionsvärde som inte är starka. Ett högt kontinuitetsvärde kräver att en miljö visar på en historisk framväxt och en kontinuerlig förändring över tiden under flera generationer (Unnerbäck, 2002). Det är alltså av naturliga skäl som Zorngården saknar detta värde; trädgården växer fram under en begränsad period och endast under makarna Zorns levnad. I framtiden får förhoppningsvis trädgården fortsätta att vara den trädgård som makarna Zorn avsåg vilket gör att kontinuitetsvärdet aldrig kommer att utvecklas på platsen. Traditionsvärde liknar kontinuitetsvärdet på så sätt att det också förutsätter att en plats funnits under en längre tid. Traditionsvärdet är, enligt Unnerbäck, ett värde som ges till en miljö som förknippas med en viss händelse eller tilldragelse (2002). Zorngårdens trädgård har inte ett sådant värde.

Genom den historiska bakgrunden och nulägesbeskrivningen har en djupare förståelse för platsen utvecklats som sedan har legat till grund för arbetets värdebeskrivning och målsättningsdiskussion. De två åtgärdsförslagen erbjuder två olika spår att följa som kan ligga till grund för framtida utvecklingar. Med tanke på att det övergripande värdet pedagogiskt värde är en mycket stark komponent och kan förstärka en plats övriga värden har ett av åtgärdsalternativen helt tagit fasta på detta; åtgärdsalternativ 2. Åtgärdsalternativ 1 som är en restaurering av makarnas trädgård ser jag också som en typ av pedagogisk åtgärd men på ett annat sätt. Den visar fysiskt makarna Zorns trädgård och ger besökaren en tydlig bild av hur den såg ut och gör på så sätt dokumentvärdena starkare.

Min förhoppning är att det i framtiden sätts av mer pengar till trädgården, att den blir en tydligare och starkare del av helheten på anläggningen Zorngården och att man fortsätter att arbeta med trädgården med de långsiktiga målen i beaktande. Då tror jag att makarnas trädgård återigen kan komma till liv och berätta om deras historia på ett spännande sätt.

Källor

Tryckta källor

- Ahlstrand, T., Ericsson, A.-M., Ernstell, M., Hovstadius, B., Karlsson, E.-L., Knutsson, J., Linn, B., Nolin, C., Nordin, S., Nyström, B. & Rausing, B. (2001). *Svensk konsthistoria 1890-1915*. Lund: Signum. (Svensk konsthistoria).
- Ahrland, Å. (1997). Trädgårdar och parker - går de att bevara? *Kulturmiljövård* (1), 26–35.
- Bergström, A. & Nolin, C. (2004). *Millesgården - Arkitektur & trädgård*. Stockholm: Atlantis.
- Brummer, H. H. (1989). *Zorngården - ett konstnärshem*. Malung: Dalaförlaget.
- Brummer, H. H. (1994). *Till ögats fröjd och nationens förgyllning - Anders Zorn*. Stockholm: Norstedts. ISBN 91-1-943482-0.
- Brummer, H. H. & Zorn, A. (1982). *Självbiografiska anteckningar*. Stockholm: Albert Bonniers förlag AB. ISBN 9100453323.
- Carlson, G. (Ed.) (2011). *Trädgårdsriket : guide till 850 svenska trädgårdar* [online]. 1. ed. Norstedts. Available from: <http://www.adlibris.com/se/product.aspx?isbn=9113037137>. [Accessed 2012-04-19].
- Diös, A. (1960). *Om Zornmuseets tillkomst*. Mora: Malungs Boktryckeri?
- Eriksson, E., Gunnarsson, T., Fredlund, B., Gavel, J. & Cavalli-Björkman, G. (1992). Hemmet i Sundborn som svenskt heminredningsideal. *Carl Larsson*. Bra Böckers Förlag AB Wiken och författarna.
- Flinck, M. (1994). *Tusen år i trädgården: från sörmländska herrgårdar och bakgårdar*. Tidens förlag/Torekällbergets museum. ISBN 9789151830810.
- Flinck, M. (2008). *Spökparken - Vasastaden 2:97*. Stockholm: Stockholms Stad, Norrmalms Stadsdelsförvaltning.
- Flinck, M. (2011). Kulturhistorisk värdering av trädgårdar. *Proceedings of Kurs: Gestaltning genom förvaltning*. Ultuna, 2011. p 1. Ultuna.
- Gustavsson, L.-Å. (1998). *Rosor för nordiska trädgårdar*. Bokförlaget Natur och Kultur.
- Högardh-Ihr, C. *Tre trädgårdar i Dalarna*. Lund: Signum.
- Information*. [online] (Wilhelm Peterson-Bergers Sommarhagen). Available from: www.sommarhagen.com. [Accessed 2012-06-07].
- Johansson, A. (2009). *Rydboholms engelska park: historik och vårdprogram*. Uppsala: Institutionen för stad och land.
- Kvant, C. & Palmstierna, I. (2010). *Vår trädgårdsbok*. 4. ed. Stockholm: Norstedts. ISBN 978-91-1-302415-8.
- Millesgården - Besöka museet*. [online] (Millesgården). Available from: www.millesgarden.se. [Accessed 2012-06-07].
- Mossige-Norheim, R. (1992a). Gör det med smak. *Utblick landskap* (3), 18–22 (Tema restaurering).
- Mossige-Norheim, R. (1992b). Restaurering som konst. *Utblick landskap* (3), 24–28 (Tema restaurering).
- Müller, D. (1858). *Trädgårdskonst - Anvisning att anlägga och underhålla trädgårdar*. Andra. Stockholm: Albert Bonniers förlag AB.
- Ottilia Adelborgmuseet*. [online] (Gagnef kommun). Available from: www.gagnef.se/www.adelborgmuseet.nu. [Accessed 2012-04-26].
- Powell, D. & Janfalk, S. (Eds.) (2004). Internationella influenser och nationella rötter. *Arkitektur i Sverige - funktion, konstruktion och estetik genom tiderna*. p 127. Stockholm: Arkitekturmuseet.
- Regionstaden Mora - modern livsstil i en genuin miljö*. [online] (2012-01-27) (Mora kommun). Available from: <http://www.mora.se/Kommun--politik/Regionstad-2022/>. [Accessed 2012-03-02].
- Sandström, B. (2010). *Konstnären Anders Zorn 1860-1920*. Mora: Zornsamlingarna.
- Sedenmalm, S. (Ed.) (2007). *Trädgårdsföreningen - Vårdprogram*. Göteborg: Göteborgs stad, Länsstyrelsen Västra Götalands Län.
- Strategisk plan för Zornsamlingarna 2012-2017 (2012). Styrelsen för Zornsamlingarna.
- Suneson, T. (2001). Vårdprogram: policy och praktiska exempel. In: Holmberg Martins, I. (Ed.) *Proceedings of Dokumentation från temadagen Trädgårdar & parker, historia & förvaltning*, Göteborg, 2001. pp 64–73. Göteborg: Avdelningen för kulturvård, Göteborgs universitet.
- Svälas, P. (2010). *Emma Zorn*. Zornmuseet.

- Tandre, A. (1998). *Mårbackas trädgård - Igår, idag och i framtiden*. Uppsala: SLU.
- Unnerbäck, A. (2002). *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. ISBN 9172092513.
- Wilke, Å. (2006). *Villaträdgårdens historia : Ett 150 årigt perspektiv*. Stockholm: Prisma. ISBN 9789151845319.
- Zornsamlingarna. [online] (Zornmuseet). Available from: www.zorn.se/zornsamlingarna. [Accessed 2012-04-16].

Otryckta källor

Fotografier:

Fotografierna nedan står i ordning som de förekommer i arbetet. Förkortningen ZFO och ZA innebär att fotografiet tillhör Zornsamlingarna. Siffrorna i parentes i slutet av figurförteckningen hänvisar till vilken bildlåda de hör i bildarkivet. (1) = ”Exteriörer före 1920”, (2) = ”Exteriörer efter 1920” och (3) = ”Zorngården: Jul, födelsedagar, silverbröllop”. Här nedan listas ej de fotografier som är tagna i modern tid utan endast de foton som finns i arkiven. Vid foton tagna i modern tid listas fotografen direkt i bildtexten istället i arbetet.

- 3.1: ZFO 487 (foto: Robert Roesler)
- 3.5 ZFO 3931 (foto: Karin Skeris donation 1993) (1)
- 3.7 ZFO 3936 (fotograf okänd) (1)
- 3.8 ZFO 3986 (fotograf okänd) (2)
- 3.9 ZFO 4873 (fotograf okänd) (2)
- 3.10 ZFO 3987 (fotograf okänd) (2)
- 3.11 ZFO 4017 (fotograf okänd) (2)
- 3.12 ZFO 3904 (fotograf okänd) (1)
- 3.13 ZFO 1689 (fotograf okänd) (3)
- 3.14 ZFO 3993 (foto: S. Edström) (2)
- 3.15 ZFO 6084 (fotograf okänd) (1)
- 3.16 ZFO 3900 (fotograf okänd) (1)
- 3.17 ZFO 3909 (foto: A. Almeberg) (1)
- 3.18 ZFO 3957 (fotograf okänd) (1)
- 3.19 ZFO 3969 (foto: Karin Skeris donation 1993) (2)
- 3.20 ZFO 3935 (fotograf okänd) (1)
- 3.21 ZFO 3946 (foto: Wiborghs Atilier, Mora) (1)
- 3.22 ZFO 3944 (fotograf okänd) (1)
- 3.23 Västarvet (foto: Gustav Heurlin)
källa: *Västarvet*. [online] (Västarvet). Available from:
http://www.vastarvet.se/kulturvast_templates/Kultur_ArticlePageWide.aspx?id=59901. [Accessed 2012-04-18]. Foto taget någon gång mellan 1918-1930.)
- 3.24 ZFO 3901 (fotograf okänd) (1)
- 3.25 ZFO 3963 (fotograf okänd)
- 3.26 ZFO 3991 (fotograf okänd) (2)
- 3.27 ZFO 4000 (foto: Gunnar Sundgren) (3)
- 3.28 ZFO 496 (foto: Hjalmar Klingvall)
- 3.29 ZFO 546 (fotograf okänd) (3)

Räkningar: (källa: Zornsamlingarna)

Ett urval har gjorts av Zornsamlingarnas samtliga räkningar av Annika Lindgren. Se *Källkritik* eller metodavsnittet för detaljer. De förkortningar som står här nedan, exempelvis (**R08:1**), har jag skapat inför detta arbete och är alltså ingen information som går att hitta på de faktiska räkningarna i arkivet.

Förklaring: **R** = räkning, **08** = året som den härstammar från (alla från 1900-talet),
:**1** = siffran 1 är den första räkningen från detta år, om det finns fler heter de :2, :3, :4 och så vidare.

År Detaljer

1908

(R08:1) L. K Löfgren, Mora, den 12 juni 1908. Beställt av Emma Zorn.

1909

(R09:1) Kungliga Lantbruksakademiens Experimentalfälts Trädgårdsafdelning, Stockholm?, den 1 juni 1909. Beställt av Emma Zorn.

(R09:2) Vassbo Landtbruksskola, Ornäs, den 3 juni 1909. Underskrivet av Emma Zorn.

(R09:3) Vassbo Landtbruksskola, Ornäs, den 11 juni 1909. Beställt av Emma.

(R09:4) L. K Löfgren, Mora, den 14 juni 1909. Beställt av Emma Zorn.

1910

(R10:1) Vassbo Landtbruksskola, Ornäs, den 2 maj 1910. Beställt av Emma Zorn.

1912

(R12:1) Bergianska trädgården, den 26 september 1912. Beställt av Emma Zorn.

1913

(R13:1) O. Lindqvist, den 21 juli 1913. Beställt av Emma Zorn.

1914

(R14:1) Bergianska trädgården, den 16 maj 1914. Beställt av Emma Zorn.

1915

(R15:1) Hittar inte denna, men den ska finnas.

1916

(R16:1) Vassbo trädgård, Ornäs, den 11 maj 1916. Beställt av Emma Zorn.

1917

(R17:1) Vassbo trädgård, Ornäs, den 18 maj 1917. Beställt av Emma Zorn.

(R17:2) Frans Johansson, handelsträdgårdsmästare, Västerås, den 22 maj 1917.

Beställt av Emma Zorn.

1918

(R18:1) Rull Hans Eriksson, Vinäs, den 2 juni 1918. Beställt av Emma Zorn.

1925

(R25:1) Lantbruks- och Mejeri-Institutet i Alnarp, Alnarp, den 12 maj 1925

1938

(R38:1) Slottsskogens plantskolor, Göteborg, den 22 april 1938. Beställt av Emma Zorn.

1939

(R39:1) Hittar inte denna, men den ska finnas.

1940

(R40:1) O. Lindqvist, Frö, frukt & blomsterhandel, Mora, den 39 juni 1940. Till "Fru Zorn".

(R40:2) Mora, den 19 maj 1940. Kvitterat av Curt Johansson.

1941

(R41:1) Denna räkning har jag ej hittat, endast baserat på Annika Lindgrens anteckningar.

Övriga dokument, listor et cetera: (källa: Zornsamlingarna)

(B1) Vykort från Emma Zorn till Fru Karlfeldt, Mora den 4 september 1922, 1 sida

(B2) Förteckning över Zorns hundar, totalt 14 stycken, *Hundarna på Zorngården*, 1 sida

(B3) Förteckning över rosorna på Zorngården, skrivet av Karin Högberg den 14 augusti 2008, *Rosor i Zorngården 2008*, 1 sida

(B4) Informationsblad om Otilia-ek, Otilia Adelborgs vänförening, Gagnef den 13 juni 2005, *Ägare av en Otilia-ek*, 1 sida

(B5) Mejlkorrespondens mellan Liselotte Dahlin och Annika Lindgren. Ämne: Rotskott. Den 25 oktober 2010. Kompletterat med anteckningar gjorda av Annika, 1 sida

Personlig kommunikation:

Brummer, Hans Henrik. Författare. Samtal, 2012-04-11.

Cederlund, Johan. Museidirektör, Zornmuseet. Samtal. 2012-03-13.

Holknekt-Andersson, Anita. Föreståndare för Zorngården. Samtal. 2012-03-13.

Högberg, Karin. Sekreterare, Zornmuseet. Telefonsamtal. 2012-05-22.

Jonsson, Chia. Carl Larssongården. Mailkorrespondens. 2012-01-31.

Lindgren, Annika. Trädgårdsmästare i Zorngårdens trädgård. Samtal. 2012-02-16.

Öhman, Stig. Timmerman, bland annat på Zorngården. Samtal. 2012-03-12.

Övrig personal på Zorngården. Samtal. Våren 2012 under utspridda tillfällen.

Källkritik

Källkritik till de handlingar, arkivmaterial och litteratur som på något sätt beskriver anläggningen Zorngårdens historia. Källkritik har inte gjorts på litteratur över övrig historia.

Litteratur:

Brummer, H. H. (1989). *Zorngården - ett konstnärshem*

Brummer, H. H. & Zorn, A. (1982). *Självbiografiska anteckningar*

Brummer, H. H. (1994). *Till ögats fröjd och nationens förgyllning - Anders Zorn*. Stockholm: Norstedts. ISBN 91-1-943482-0.

Hans Henrik Brummer har varit museidirektör för Zorngården under många år och skrivit ett antal böcker om Zorn. *Zorngården – ett konstnärshem* har varit ovärderlig eftersom den beskriver den fysiska miljön kring Zorngården i kronologisk ordning med både bild och text. Liksom *Självbiografiska anteckningar*, också skriven av Brummer, känns dessa verk pålitliga och väl underbyggda. Brummer har vistats i Zorngårdensmiljön och haft tillgång till Zornsamlingarnas stora arkiv då han skrivit böckerna. Dock har nog aldrig själva trädgården varit fokus för dessa böcker vilket är något som måste tas i beaktande. Kanske har ett urval redan gjorts av Brummer om vad som är värt att ta upp i böckerna och då exkluderat material angående trädgården?

Litteratur:

Diös, A. (1960). *Om Zornmuseets tillkomst*

Författaren var med och byggde Zornmuseet och har haft personlig kommunikation med Emma Zorn. Även professor Gerda Boëthius, Zorngårdens första museichef, har

skrivit ett avsnitt i boken. Texten kompletteras med planer och utdrag ur brevväxlingar mellan bidragande personer. Jag bedömer boken som trovärdig, men har inte använt den mycket eftersom den mest tar upp byggnationen av själva museibyggnaden och inte Zorngården eller trädgården.

Litteratur:

Sandström, B. (2010). Konstnären Anders Zorn 1860-1920

Liksom H. H. Brummer har även Brigitta Sandström varit museichef för Zorngården och därför också haft tillgång till Zornsamlingarnas arkivmaterial och varit väl insatt i Zorn och hans liv.

Räkningar, Zornsamlingarna

Ett urval har gjorts av räkningarna. Annika Lindgren har gått igenom samtliga räkningar som finns bevarade i Zornsamlingarna och sedan kopierat de som rör trädgården. Hon gick till väga så att hon läste var räkningen var ställd ifrån för typ av företag och kunde på det sättet utesluta de flesta räkningar. Hon fördjupade sig sedan i de räkningar som var ställda från plantskolor och liknande. Därför kan det eventuellt finnas fler räkningar som rör trädgården. Ett flertal av räkningarna är svårtydda och det varierar om man använt sig av det latinska eller det svenska namnet. Annika har försökt tyda de olika namnen och sedan översatt dem med hjälp av böcker som tar upp tidstypiska växter. Dessa räkningar är skrivna med en svårtydd skrift och kan därför vara mindre exakta eller mindre trovärdiga:

(R09:2), (R13:1)

Fotografier, Zornsamlingarna

I detta arbete har främst tre fotolådor studerats; *Exteriörer före 1920*, *Exteriörer efter 1920* samt *Zorngården 1896-1920: Jul, födelsedagar, silverbröllop*. Utöver de fotolådor av svartvita fotografier som finns i arkivet finns också negativ. Dessa är fler än de som finns i arkivet. Dock berättar Karin Höglund att nästan alla negativ över anläggningen Zorngården har framkallats eftersom det anses så pass viktiga.

Fotografierna i sig är mycket trovärdiga. Däremot är inte många foton tagna från trädgårdens södra del och över nyttoodlingen. Varför finns inte dessa vinklar? Har de rensats bort av personalen på Zorngården eller tog man aldrig foton åt det hållet? Fotografierna är oftast märkta med årtal, men i vissa fall verkar de inte helt stämma. Om så är fallet nämns det i den löpande texten kring fotot.

Bilagor

Bilagorna visar kompletterande information till arbetets huvudinnehåll. Först presenteras en växtlista samt en tillhörande vegetations- och ytplan för hur den nuvarande trädgården ser ut. Sedan följer en lista över beställda växter till Zorngårdens trädgård fram till år 1941. Avslutningsvis presenteras de tre planteringsytorna i köks/perennplanteringen och vilka växter som finns i ytorna idag för att ge en bild av dagsläget samt en fördjupad text om förra sekelskiftets konstnärshem.

Växtlistor

Växtlista över alla vedartade växter som finns på Zorngårdens trädgård idag. Baserad på inventering under februari och mars år 2012.

Växtinventering i Zorngårdens trädgård 2012:

Vedartade växter i Zorngårdens trädgård.

Träd

1 Betula	björk
2 Quercus robur	ek
3 Sorbus aucuparia	rönn
4 Tilia	lind

Fruktträd och bärbuskar

10 Malus domestica	äpple
11 Prunus cerasus	surkörsbär
12 Ribes rubrum	röda vinbär
13 Ribes nigrum	svarta vinbär
14 Ribes uva-crispa	krusbär
15 Rubus idaeus	hallon

Klätterväxter

20 Clematis alpina	alpklematis
21 Humulus lupulus	humle

Buskar

30 Cotoneaster integerrimus	oxbär
31 Forsythia ovata	tidig forsytia
32 Lonicera tatarica	rosentry
33 Philadelphus*	schersmin
34 Ribes odoratum	gullrips
35 Spiraea*	spirea
36 Stephanandra incisa 'Crispa'	liten stefanandra
37 Syringa vulgaris	syren

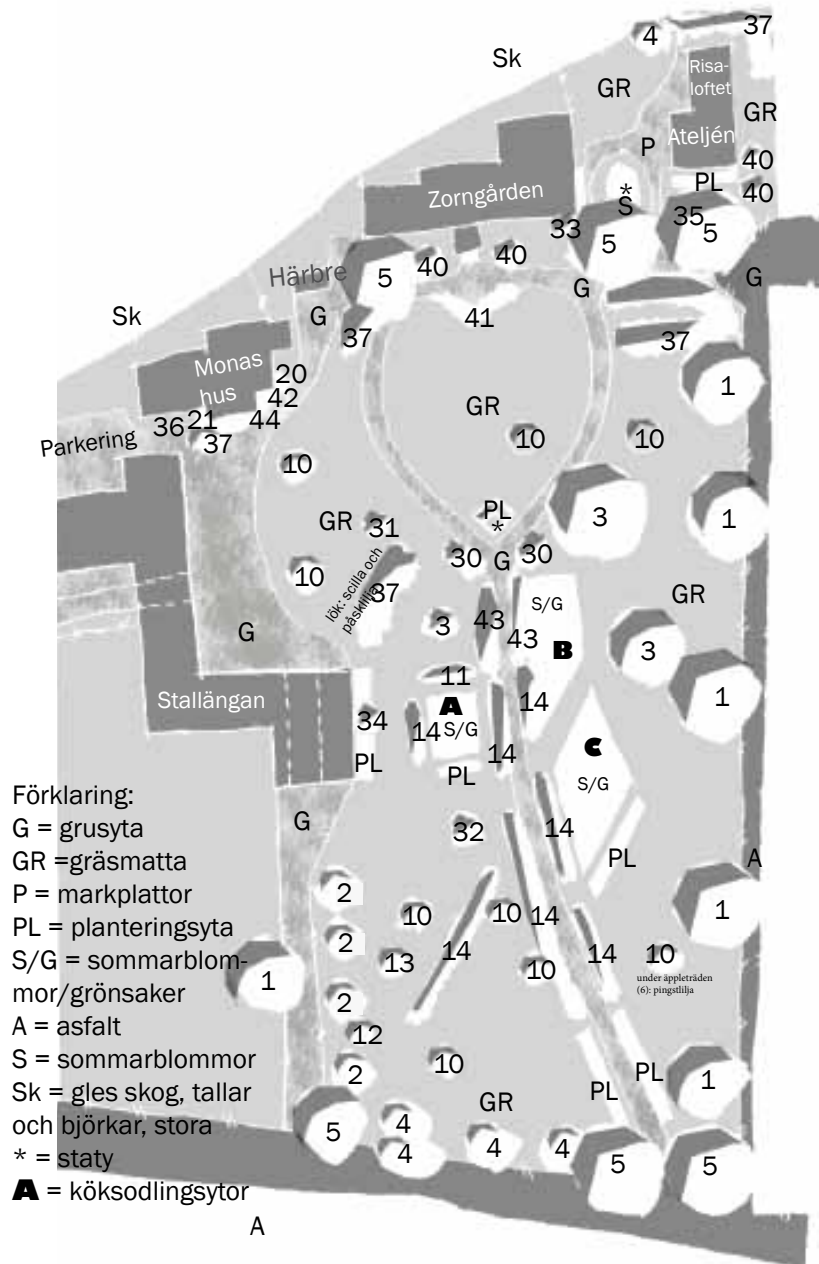
Rosor

40 Rosa 'Moraros'	Moraros, korsning
Rosa floribunda-gruppen	
41 'Europeana'	blodröd floribundaros
42 Rosa foetida 'Persian Yellow'	persisk gulros
43 Rosa gallica var. 'Officinalis'	apotekarros
44 Rosa spinosissima 'Plena'	pimpinellros, vit

*pga att inventeringen gjordes på vintern kunde arten ej fastställas i mer detalj

Vegetation och ytor i Zorngårdens trädgård. Utförd 2012. Ytor inkluderar också perenner och sommarblommor, dock finns de ej representerade på artnivå. (Baserad på kartunderlag från Zornsamlingarna, vidarearbetad av författaren.)

Vegetation och ytor i Zorngårdens trädgård:

Växter på Zorngården baserat på räkningar mellan åren 1908-1941. De namn som används i originalräkningarna är här markerade med *grå text* för att det ska framgå vad som är original och vad som endast är tolkningar. * representerar tolkning gjord av Annika Lindgren. Resterande är mina tolkningar. Dessa listor skall ses som ungefärliga då arkivmaterialet var omfattande och ibland svårttytt.

Beställda växter till Zorngårdens trädgård:

Baserat på de räkningar som finns bevarade fram till Emma Zorns död. De namn som används i originalräkningen är markerade med *grå text*. * = tolkning gjord av Annika Lindgren

		antal	latinskt namn	svenskt namn	finns (när?)	källa:
1908	15	Althaea		stockrosor		(R08:1)
	55	Aster el Calistephus?		aster		(R08:1)
	65	Dianthus		nejlika		(R08:1)
	40	Gladiolus		gladiolus		(R08:1)
	20	Helianthus annuus		solros		(R08:1)
	1	Hyacinthus		hyacint		(R08:1)
	25	Pelargonium		pelargon		(R08:1)
	3	Rosa		stamrosor		(R08:1)
	28	Viola		lackviol		(R08:1)
	4			limeraria?		(R08:1)
			<u>Grönsaker och övrigt:</u>			
			gurka, spenat, persilja, rädisa, blomkål, vitkål, sallat, pelargon, lövkoja, krasse, rosskott (?)			(R08:1)
1909	6	Aquilegia canadensis?		scharlakansakleja*		(R09:1)
	10	Dahlia		dalia		(R09:1)
	10	Iris florentina		florentisk iris*		(R09:1)
	10	Lupinus polyphyllos?		blomsterlupin*		(R09:1)
	4	Rudbeckia "Goldball"		höstrudbeckia*		(R09:1)
	1	Abies apanensis		ädelgran*		(R09:2)
	1	Abies balsamea		balsamgran*		(R09:2)
	1	Abies engelmannii		ädelgran*		(R09:2)
	2	Abies sibirica		pichtagran*		(R09:2)
				stormhatt,		
	4	Aconitum variegatum		vitbrokig*		(R09:2)
	20	Calystegia sepium rosea		vit snårvinda*		(R09:2)
	2	Hemerocallis fulva		daglilja, brunröd*		(R09:2)
	2	Hydrangea paniculata		syrenhortensia*		(R09:2)
	10	Paeonia albiflora		pion		(R09:2)
	10	Papaver bracteatum		vallmo*		(R09:2)
	1	Picea pungens argenta		blågran*		(R09:2)
	2	Rosa "Persian Yellow"		persisk gulros		(R09:2)

	4	Rhabarbarum?	rabarber	(R09:2)
	5	Prunus	körsbärsträd	(R09:3)
	2	Pyrus communis	päronträd	(R09:3)
		Lonicera tatarica		
	3	(Weigela*)	rosentry	(R09:3)
	20	Malus domestica	äppelträd	(R09:3)
	4	Rosa	stamros	(R09:4)
	8		hyacint	(R09:4)
	10	Narcissus	narcisser	(R09:4)
	25	Aster el Calistephus?	aster	(R09:4)
	26	Gladiolus	gladiolus	(R09:4)
		Grönsaker: äpplen, päron, apelsiner, persilja, blomfrö, sockerärta, bondböna, krasse, rödbeta, rädisfrö, kålplantor, blomkål, luktaert, lövkoja		
1910	1	Hydrangea paniculata	syrénhortensia	(R10:1)
	1	Philadelphus grandiflora	schersmin	(R10:1)
	1	Abies apanensis	ädelgran	(R10:1)
	1	Picea pungens		(R10:1)
	1	Picea pungens glauca	sockertoppsgran*	(R10:1)
	3	Prunus padus	hågg	(R10:1)
			"vanlig svensk gran"	(R10:1)
	3			(R10:1)
	6	Prunus	körsbärstråd	(R10:1)
	18	Malus domestica	äppeltråd	(R10:1)
1912	1	Dahlia aurora	dalia	R12:1)
	1	Dahlia J.H Jackson	dalia	R12:1)
	2	Corydalis nobilis	sibirisk nunneört*	R12:1)
	2	Aconitum variegatum		R12:1)
	2	Dahlia thuringia	dalia	R12:1)
	2	Delphinium belladonna	riddarsporre	R12:1)
		Hydrangea paniculata		
	2	grandiflora	syrenhortensia	R12:1)
	2	Dicentra Formosa	fånnrikshjärta	R12:1)

	2	Hemerocallis flava	daglilja, gul	R12:1)
	2	Phlox coquelicot	phlox	R12:1)
	2	Genista tinctoria	färgginst	R12:1)
	2	Phlox, "vita"	phlox	R12:1)
	2	Solidago canadensis	gullris	R12:1)
	3	Penstemon barbatum	skäggört	R12:1)
	3	Silphium perfoliatum	skållört	R12:1)
	4	Trollius europaeus	smörboll	R12:1)
	4	Viola cornuta "Gustav"	hornviol	R12:1)
	4	Viola odorata	luktvial	R12:1)
			äppelros/birgitta-ros	
		Rosa rubiginosa	?	R12:1)
1913	2	Reseda odorata	reseda (annuell)	(R13:1)
	2	Dahlia	dalia	(R13:1)
	2	Aquilegia	akleja	(R13:1)
	2	Paeonia	pion	(R13:1)
	16	Campanula		(R13:1)
	20	Althea	stockrosor	(R13:1)
	23	Helianthus	solros	(R13:1)
		Grönsaker: luktärta, nejlika, vitkål, brysselkål, blomkål, grönkål, lövkoja, spritärt, "frö till bänk" (ärt-, resedafrön, och ytterligare två frön, oläsliga)		
				(R13:1)
1914	6	Humulus lupulus	humle	(R14:1)
	12	Lathyrus latifolius	rosenvial	(R14:1)
	6	Lonicera caprifolium	kaprifol	(R14:1)
1915		Echinops ritro	bolttistel	?
		Echinops ruthenicus	bolttistel, silver	?
		Papaver orientale	trädgårdsjättevallm	?
		Primula veris gr lutea	gullviva	?
1916	40 (!?)	Malus domestica	äppleträd	(R16:1)
1917	2	Daphne		(R17:1)
	2	Mahonia	mahonia	(R17:1)
	2	Prunus "Tilly"		(R17:1)

	2	<i>Syringa vulgaris</i> (?)	syren	(R17:1)
	4	<i>Ribes uva-crispa</i>	krusbär	(R17:1)
	4	<i>Lonicera</i>		(R17:1)
	30	<i>Rubus</i> ?	björnhallon	(R17:2)
1918		Övrigt: rambikupor, tråd, vaxkonstkakor, Bitidningen, socker med mera		(R18:1)
1925	30	<i>Arabis albida</i> fl. pl, mindre	fagertrav*	(R25:1)
	20	<i>Campanula carpatica</i>	karpaterklocka	(R25:1)
	1	<i>Dianthus comtesse</i> 'Knut'	nejlika	(R25:1)
	10	<i>Digitalis purpurea</i>	fingerborgsblomma	(R25:1)
	1	<i>Iris Mrs Allan Grey</i>	iris	(R25:1)
	2	<i>Iris President Carmot</i>	iris	(R25:1)
	2	<i>Iris Mad. Cheraut</i>	iris	(R25:1)
	3	<i>Iris Emilie</i>	iris	(R25:1)
	3	<i>Iris Her Majesty</i>	iris	(R25:1)
	3	<i>Iris Perfection</i>	iris	(R25:1)
	3	<i>Iris Fritiof</i>	iris	(R25:1)
	3	<i>Iris Helge</i>	iris	(R25:1)
	5	<i>Iris Cyanea</i>	iris	(R25:1)
	5	<i>Iris excelsa</i>	iris	(R25:1)
1938	2	<i>Acer</i>	lönn	(R38:1)
	2	<i>Tilia</i>	lind	(R38:1)
1939		<i>Acer campestre</i>	naverlönn	?
		<i>Acer tataricum</i>	rysklönn	?
		<i>Daphne mezereum</i>	tibast	?
		<i>Helleborus niger maximus</i>	julros	?
		<i>Sorbus scandica</i>	oxel	?
1940	140	<i>Antirrhinum majus</i>	lejongap (annuell)	(R40:1)
	15	<i>Campanula percisifolia</i> *	stor blåklocka*	(R40:1)
	60	<i>Dianthus caryophyllus</i> *	trädgårds*nejlika	(R40:1)
	15	<i>Helianthus annuus</i>	solros	(R40:1)

		<u>Grönsaker och övrigt:</u>		
		sallat, spenat, sockerärt, stensärter, mägerärt, vax-, bond- och skärböner, dill, persilja, krasse, rädisor, rödbetor, blomkål, vitkål, luktärt, penséer, ringblomma		
		Observera! Stort antal grönsaker: ex 100 st blomkål, 125 st vitkål		(R40:1)
		<u>Övrigt:</u> 1 st bisamhälle		
				(R40:2)
1941	25	Callistephus chinensis	aster (annuell)	(R41:1)
	15	Campanula		(R41:1)
	10	Dianthus	nejlikor	(R41:1)
	7	Digitalis purpurea	fingerborgsblomma	(R41:1)
	14	Helianthus annuus	solros	(R41:1)
	125+60		lejongap	(R41:1)
		Grönsaker och övrigt: märg, och stensprittärt, vax- och skärböner, morotsfrö, persilja, dill, rödbets- och krassefrön, luktärt, blom-, vit- och rotkål, gladiolus, nejlika,		
				(R41:1)

Planteringsplan

Planteringsytor A, B och C i Zorngårdens trädgård. Artdista över åren 2008, 2010, 2011, 2012. Samtliga planer är renritningar av författaren över trädgårdsmästare Annika Lindgrens egna anteckningar och skissade planer av ytorna. För planteringsytornas placering i trädgården, se *Vegetation och ytor i Zorngårdens trädgård* under *Bilagor, Växtlistor*.

A 2011

sparris		orientalisk vallmo	riddarsporre	
rabarber		rödkål	ringblomma	vitkål
		morötter gul lök morötter	märgärt	morötter gul lök morötter
		rödbeta cirkelbeta	morötter gul lök morötter	blomkål
		majrova	märgärt	majrova
		hallonhäck		vinbär

A 2012

orientalisk vallmo			riddarsporre	stor blålocka		
rabarber	praktmalva sommarmalva	rosenskära		jungfrun i det gröna ekorrkorn	vinbär	
	ull-lupin	gladiolus		blåklint		
	Prins Gustafs öga luktreseda	sommardalia aster		ringblomma grönkål		
	eterneller	intatrage?! lukttärt		romersk riddarsporre harört		
hallonhäck						

B 2008

hallonhäck				rosenhäck					
kryddland	solros	rosenskära	ringblomma	blåklint	lövkoja	lejongap	dalla	gladiolus	rosenskära
		Prins G							
		öga							
		krasse							

B 2010

hallonhäck				rosenhäck			
tuvad sömn- tuta	vallmo	rosenböna	krasse	gul lök	vitkål	ring- blomma	kålrot
			sallat	märgärt	tagetes Jolly Jester	broccoli	ring- blomma
			squash				
			nemesia	morötter	grönkål	A H	A H

B 2011

hallonhäck				rosenhäck							
Danish Flag	rosenböna	tagetes Jolly		sommarblomma	dalia	dalia	prakt- malva	rosen- skära	aster	slingkrasse	ringblomma
		Jester	gurkört		verbena	sommarljus					
		krasse	gurkört		dalia	dalia					
		ring- krage	?eternell		prydnadsgräs						
				luktärt					honungsfacenia		

C 2010

solros	krasse	luktärt	
krasse	sommarmalva	rosenskära gladiolus	
solros	blåklint blanda de färger	ull-lupin	blåklint, blå
ekorrkorn skäggfibbla	prydnadsgräs, blandning	guldeternell	
sommardalia	aster	atlasblomma	lejongap gladiolus lövkoja

hallonhäck

C 2011

ringblomma	blå snokört	honing- nangs- facelia	solros	blå snokört	ringblomma
honing- nangs- facelia	solros	tagetes Jolly Jester	honing- nangs- facelia		
potatisland sorten 'Rocket'					

hallonhäck

C 2012

märgärt	solrosor squash	kålrambi mangold	märgärt
morötter gul lök morötter	rödkål	ringblommor honing- nangs- facelia ringblommor	morötter gul lök morötter
sallad blandad tagetes sallad blandad	blomkål	krasse vitkål	rödbetor rödlök rödbetor
morötter gul lök morötter	gurkört	tagetes 'Jolly Jester'	morötter gul lök morötter

jordärtskocka

hallonhäck

akleja

Förra sekelskiftets konstnärshem

Begreppet konstnärshem har studerats på grund av att Zorns hem är ett exempel på ett sådant. Trädgården är en del av hans hem och därför blir begreppet konstnärshem en hjälp i att förstå också trädgården bättre. Genom att studera fler konstnärshem skapade under samma tidsperiod som Zorngården kan skillnader och likheter märkas dem emellan och Zorngården kan sättas i ett större perspektiv. På så sätt blir också förståelsen för trädgården större.

Under slutet av 1800-talet blev *konstnärshem* ett begrepp (Bergström & Nolin, 2004, s. 24). Dessa konstnärshem stod för ett nytt ideal som de flesta konstnärer och arkitekter strävade efter att uppnå (Bergström & Nolin, 2004, s. 24). Dessa konstnärshem kunde, berättar Bergström, placeras på två olika sätt; antingen i naturen eller i vildmarken. I detta stycke nämns både Zorns hem Zorngården och Carl Larssons hem Lilla Hyttnäs som exempel på konstnärshem. Dessa är båda, enligt Bergström, placerade i naturen och i ett kulturlandskap och alltså inte i vildmarken. Carl och Karin Larsson var nära vänner till Zorn och Emma. På grund av det kommer Lilla Hyttnäs att beskrivas mer ingående i denna text men ytterligare en orsak är att det var just Carl och Karins Larssons hem som kom att bli något av ett ideal för den nya arts and craftsstilen i Sverige.

Konstnärshemmen som beskrivs här kommer också att ges en nulägesbeskrivning. Det är för att ge en bild över hur många sådana hem som finns kvar i Sverige idag och i vilket skick de befinner sig i.

Dessa konstnärshem som blev ett begrepp mot slutet av 1800-talet kan beskrivas som hem där konsten och livet skulle samspela på ett estetiskt sätt samtidigt som man levde enkelt (Bergström & Nolin, 2004, s. 24). Även barnen och familjelivet stod i centrum och kvinnan och mannen skulle arbeta gemensamt med hemmet, barnen och konsten (Bergström & Nolin, 2004, s. 24).

Om hem som ägdes av konstnärer går det också att läsa om i *Tre trädgårdar i Dalarna* (Högardh-Ihr, 2005). Högardh-Ihr berättar om de tre trädgårdarna Lilla Hyttnäs som var Carl och Karin Larssons hem, Sängs som ägdes av Erik Axel Karlfeldt samt Hildasholm som Hilda Munthe ägde. Dessa tre trädgårdar skapades under början av 1900-talet då den kulturella eliten samlades i Dalarna, fortsätter Högardh-Ihr. Hennes utgångspunkt i boken är att berätta om tre trädgårdar skapade av kvinnor under denna period; Karin Larsson, Ester Claesson och Hilda Munthe. Högardh-Ihr nämner inte begreppet konstnärshem men beskriver dessa hem som hem där konsten stod i centrum.

I *Svensk konsthistoria 1890-1915* går det att läsa om tiden 1890-1915 (Ahlstrand et al, 2001) som beskrivs som "Sveriges kulturella storhetstid". Svante Nordin skriver att det denna tid skedde en mycket stark kulturell utveckling i Sverige och att konstens olika former smälte samman till en. Det var också en tid då konst och litteratur verkade uppta större plats än politiken i det allmänna medvetandet, fortsätter Nordin. Stockholmsutställningen gjorde också att huvudstaden kom på kartan och blev en världsstad (Ahlstrand et al, 2001). Ytterligare ett skäl som kan förklara denna framgång var utvecklingen inom kommunikation, fortsätter Nordin, såsom pappersmassa, telefoner och kullager.

Inom de olika konstformerna nämns ett flertal betydelsefulla personer under denna tid (Ahlstrand et al, 2001);

- författarna August Strindberg, Verner von Heidenstam, Selma Lagerlöf, Gustav Fröding, Erik Axel Karlfeldt, Oscar Levertin, Hjalmar Söderberg, Ola Hansson, Vilhelm Ekelund
- musikerna Stenhammar, Peterson-Berger, Alfvén
- konstnärerna Carl Larsson, Anders Zorn, Bruno Liljefors, Ernst Josephson
- skulptörerna Carl Eldh, Carl Milles
- arkitekterna Ferdinand Boberg, Ragnar Östberg
- karikatyrtecknarna O.A, Albert Engström

Dessa namn tas också upp här för att ge en bild över antalet kulturpersonligheter som var aktiva under denna tid. Av dessa personers hem är idag flera öppna för allmänheten, bland annat de som tas upp mer ingående nedan: Selma Lagerlöfs Mårbacka, Erik Axel Karlfeldts Sängs, Carl Larssons Lilla Hyttlös och Anders Zorns Zorngården. Utöver dessa finns också bland annat tonsättaren Wilhelm Peterson-Bergers Sommarhagen i Jämtland som erbjuder visningar av hemmet (www.sommarhagen.com, 12-06-07) och Carl Milles Millesgården som består av en skulpturpark, själva konstnärshemmet samt en konsthall (www.millesgarden.se, 12-06-07).

Lilla Hyttlös

Lilla Hyttlös har studerats eftersom Carl och Karin Larsson hade en nära bekantskap med makarna Zorn. Genom att studera deras hem kan förhoppningsvis slutsatser dras om makarna Zorns hem i Mora.

Karin Larsson skapade tillsammans med sin man Carl hemmet Lilla Hyttlös i Sundborn (Högardh-Ihr, 2005, s. 15). Hemmet var inledningsvis endast tänkt som sommarbostad. I ett brev till sina svärföräldrar, berättar Högardh-Ihr, skrev Karin att Carl beräknat att det fanns nio björkar, några syrenbuskar och ett potatisland på tomten. Karin började också tidigt skörda och sylta det som trädgården erbjöd. Paret hade, berättar Högardh-Ihr vidare, hämtat inspiration till trädgårdar då de bodde i staden Grez i Frankrike under två år mellan 1883-1885. Damen som de hyrde av älskade trädgårdar och i hennes trädgård hade de sett vinrankor och persikoträd. Hon hade prunkande rabatter med bland annat lövkoja och dahlia samt en köksodling, vilken, fortsätter Högardh-Ihr, inspirerade Karin till att själv uppföra en sådan.

Paret bytte ut jorden på tomten till en mer näringsrik matjord och Carl planterade de stora träden och buskarna; björk, lind, kastanj, pil, hagtorn och berberis (Högardh-Ihr, 2005, s. 21). De planterade också al, pil, rosor, schersmin, äppelträd, tall och krusbär bland annat, till viss del för att ge trädgården skugga där utemöblerna kunde stå. Karin planterade blommor av olika sorter såsom vallmo, strandiris, krasse, pion och brandlilja (Högardh-Ihr, 2005, s. 21). I köksodlingen satte hon spenat, tomat, rättika och purjolök för att nämna några (Högardh-Ihr, 2005, s. 21).

Högardh-Ihr skriver att inspirationen i dessa konstnärshem kom från England och arts and crafts-rörelsen, och så även på Lilla Hyttlös. Hemmet skulle vara skapat av naturliga material och gärna av hantverkare som bodde i trakten (Högardh-Ihr, 2005). Trädgården, fortsätter Högardh-Ihr, skulle gärna följa i samma spår. Troligen fann Karin inspiration i tidskriften *The Studio* till olika delar av hemmet eftersom Karin lät bygga värmebänkar på Lilla Hyttlös som var vanliga i England (Högardh-Ihr, 2005, s. 27). Eva Eriksson (Eriksson, Gunnarsson, Fredlund, Gavel, Cavalli-Björkman, 1992) berättar att det var det praktiska i vardagen som gav upphov till denna nya stil eftersom

makarna Larsson fann det praktiska viktigare än att upprätthålla den representativa stil som normalt fördes i salongerna vid den här tiden. Karin och Carl Larssons hem i Sundborn bestod av gamla, traditionella saker som ordnats på ett nytt, mer modernt sätt, skriver Eriksson (Eriksson et al, 1992, s. 145-156). Det röda och det gröna i hemmet, fortsätter Eriksson, vittnar om att Carl Larsson inspirerats av just arts and crafts-rörelsen. Eriksson berättar också att Carl Larsson var väldigt tidig i sina idéer, och att han redan innan *The Studio* publicerades på 1890-talet hade börjat omgestalta Sundbornhemmet. Eriksson nämner också Zorns hem som i likhet med Carl Larssons omgestaltades utifrån ägarens egna krav och idéer och också hade ett genuint intresse för Dalarna.

Idag är Lilla Hyttnäs i Sundborn öppet för allmänheten och hemmet är bevarat som ett museum. Trädgården är en del av upplevelsen. Man är i skrivande stund i gång med att återskapa trädgården såsom den var på makarna Karin och Carl Larssons tid men befinner sig just nu i ett planeringsstadium och söker ekonomiskt stöd (C. Jonsson, personlig kommunikation, den 31 januari, 2012).

Sångs

Liksom Carl och Karin Larsson var också Erik Axel Karlfeldt vän med Zorn och därför studerades även litteratur om Sångs, Karlfeldts gård i Sjugare i Dalarna. På så sätt kan eventuella likheter och skillnader mellan de två trädgårdarna hjälpa till att belysa Zorngårdens trädgårds utseende och karaktär. Fastän Karlfeldt inte var konstnär tillhörde han den kulturella krets som till exempel Nordin nämner i *Sveriges kulturella storhetstid* (2001).

Förutom Carl och Karin Larssons hem i Sundborn tillkom också författaren och nobelpristagaren Erik Axel Karlfeldts gård Sångs i Dalarna vid denna tid. Trädgården skapades av Sveriges första kvinnliga trädgårdsarkitekt Ester Claesson (Högardh-Ihr, 2005, s. 121).

Sångs uppkom på liknande sätt som Zorngården. Bostadshuset byggdes om och till i etapper och på gården uppfördes en skrivarstuga av en gammal fåbod (Högardh-Ihr, 2005, s. 125), inte helt olik Zorns Ateljé. Karlfeldts egna idéer om hur trädgården skulle se ut stämde väl överens med hur Ester Claesson tänkte sig den, berättar Högardh-Ihr. Naturen skulle råda fritt på tomten men närmast husen skulle vegetationen vara mer regelbunden (Högardh-Ihr, 2005, s. 125). Karlfeldts eget intresse för trädgårdar var stort och han kan ha fått det ifrån sin mamma, berättar Högardh-Ihr. Under Karlfeldts barndomsår hade nämligen hans mamma en fin trädgård på gården där de bodde i Avesta (Högardh-Ihr, 2005). Karlfeldt var, liksom Carl Larsson också vän med paret Zorn och spenderade tid där.

Sångs trädgård bestod av den övre mer formella trädgården samt den undre mer vilda trädgården. Trädgården hade en köksträdgård med kryddor, en lustgård och en vildäng bland annat (Högardh-Ihr, 2005, s. 147). I trädgården fanns många rosor, bland annat *Rosa francofurtana* och *Rosa rubiginosa*, eller Birgittaros. Båda dessa rosor fanns också i Zorngården, vilket tas upp i detta arbetes historikavsnitt. För Zorn verkade rosen ha en symbolisk innebörd, vilket också beskrivs närmare under historikavsnittet, men för Karlfeldt hade rosen en annan innebörd. Högardh-Ihr skriver att Karlfeldt ”var led på hybridiseringsraseriet” och därför tyckte bäst om de enkla, vilda rosorna. Hans favoriter av rosorna var kanelros, hundros och vresros bland annat, fortsätter Högardh-Ihr. Hon berättar också att det på Sångs växer en daggros kallad ”Morarosen” som var en gåva från Emma Zorn till Karlfeldt (Högardh-Ihr, 2005, s. 152). Denna ros finns på Zorngården än idag på vardera sidan om huvudentrén samt vid Zorns Ateljé.

Träden på Sångs består av både inhemska och mer ovanliga sorter (Högardh-Ihr, 2005, s. 164). Bland de inhemska arterna finns äppelträd, björk, hägg och rönn och bland de mer ovanliga Ginnalalönn och pyramidalm. Byggnaderna, träden och planteringen av växter skötte Karlfeldt, medan hans fru Gerda tog hand om hemmet och barnen, berättar Högardh-Ihr vidare.

Idag är Sångs ett besöksmål för turister (Högardh-Ihr, 2005, s. 175). Karlfeldts skrivarestuga hålls öppen liksom trädgården och det kompletteras med visningar bland annat. Högardh-Ihr berättar också om den dokumentering av trädgården som de nya ägarna Gunbritt och Bo Berggren företog på 1990-talet. Målsättningen är att alla växter ska överensstämma i dagens trädgård med hur det såg ut på Karlfeldts tid. Till hjälp har de tagit listor och kartor och om inte den rätta arten hittas direkt söker de över hela Sverige efter den (Högardh-Ihr, 2005, s. 177).

Mårbacka

Selma Lagerlöf var ingen bildkonstnär och hennes hem tillkom ett tjugotal år efter Zorngården och uppfördes i Värmland och inte i Dalarna. Material om Mårbacka har dock ändå studerats. Ett skäl är att hon, liksom Karlfeldt, omnämns av Nordin som en av de kulturpersonligheter som kom att betyda mycket för den svenska kulturutvecklingen under början av 1900-talet (2001). Ytterligare ett skäl till att studera hennes hem är att ett liknande arbete som detta skrivits om Mårbacka och att författaren till det arbetet också sett behovet av att se anläggningen som en helhet.

Författaren och nobelpristagaren Selma Lagerlöf köpte Mårbacka, som tidigare ägts av hennes släkt, år 1902 (Tandre, 1998, s. 5). På 1920-talet fick trädgården och huset det uttryck som den har idag men, fortsätter Tandre, vissa växter och delar av trädgården har försvunnit och växt igen över åren (Tandre, 1998). Idag är Mårbacka öppet för allmänheten. Tandre (1998) menar att Mårbacka bör ses som en helhet som består av en guidad tur inne i huvudbyggnaden, servering, vandring i trädgården samt utställningar. Tandres förslag till utveckling av trädgården är en restaurering med inslag av rekonstruktion på vissa ställen där detaljerna är speciellt viktiga.

Tandre (1998) ser flera anledningar till att en helhetsupplevelse ska eftersträvas på Mårbacka. En av anledningarna är att trädgården fungerar som en länk mellan själva minnesgården och det värmländska landskapet. Hon skriver också att trädgården idag har en viktig funktion i helhetsupplevelsen. Besökare stannar till där i väntan på guidade turer och eftersom trädgården är gratis och öppen dygnet runt stannar även besökare där kvällstid och då resten av anläggningen har stängts. Ytterligare en anledning till att trädgården är viktig är att den erbjuder fototillfällen då fotografering inomhus är förbjudet, fortsätter Tandre.

Mårbacka betydde mycket för Selma Lagerlöf, skriver Tandre (1998) både privat och för hennes författarskap. Trädgården var en plats för experimenterande och Selma Lagerlöf arbetade mycket med att återställa den trädgård som hennes far till viss del förverkligat på 1860-talet samt vissa delar som bara fanns i hans drömmar (Tandre, 1998).